

The Iran–Iraq War and the Analysis of Geopolitical Threat Perceptions in Saudi Arabia

Mohammad Ghasemi Nasrabadi Alia M.A. in Geography and Sacred Defense, Department of Geography, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. E-mail: mohammadgh6015@gmail.com

Ali Amiri *Corresponding Author*, associate Professor of political geography, Department of geography, faculty of literature and humanities, lorestan University, khoramabad, Iran. E-mail: amiri.ali@lu.ac.ir

Mehdi Zolfaghari Associate Professor of International Relations, Department of Asian Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. E-mail: zolfaghari.m@atu.ac.ir

Article Info

Article Type:

Reserch Article

Article history:

Received 2025/12/29

Accepted 2026/6/5

Published Online

2026/6/21

ABSTRACT

One of the most significant actors whose geopolitical threat perceptions were profoundly influenced by The Iran–Iraq war (1980-1988) was Saudi Arabia. Accordingly, the aim of this study is to examine how Iran was perceived as a threat and how Saudi Arabia responded within the context of the Iran–Iraq War. In This research data collected through library-based sources and analyzed using discourse analysis. The findings indicate that Saudi Arabia initially perceived Iran as an ideological, political, and security threat and, by focusing on its own geostrategic vulnerabilities, not only represented Iran as a multilayered threat but also implemented a policy of active containment accompanied by multi-level countermeasures. These measures included support for Iraq, the establishment of regional institutions, the instrumental use of oil, The results demonstrate that Saudi Arabia's geopolitical threat perceptions were not merely a product of battlefield conditions, but rather the outcome of a complex interaction among ideological, security, and geoeconomic perceptions, which laid the foundations for Iran-containment policies in subsequent decades.

Cite this Article: Ghasemi Nasrabadi Alia, M. , amiri, A. and Zolfaghari, M. (2026). The Iran–Iraq War and the Analysis of Geopolitical Threat Perceptions in Saudi Arabia. *World Politics*, 15(1), 113-143. doi: 10.22124/wp.2026.32884.3638

© Author(s)

Publisher: University of Guilan

DOI: 10.22124/wp.2025.31575.3583

1. Introduction

The Iraq-Iran War (1980-1988) as one of the strategic conflicts of the twentieth century had specific geopolitical and geostrategic goals and ideas in its surrounding environment. This war overshadowed the interests of many countries in the world and led to the intervention and role-playing of other countries. Saudi Arabia was one of the countries that played a key role in this war by directly and indirectly intervening and adopting different positions. Saudi Arabia's pragmatic stance was based on geopolitical notions and perceptions and can be examined within the framework of the concept of "geopolitical perceptions of threat" and discourse analysis. Therefore, the research question is: How did the Iraq war against Iran play a role in shaping geopolitical perceptions of the threat to Saudi Arabia? And how were geopolitical perceptions of the threat to Iran formed in the minds of Saudi policymakers, and what impact did it have on Saudi Arabia's decisions and actions during the Iran-Iraq war?

2. Theoretical Framework

Geopolitical perception: One of the dimensions of environmental perception is the concept of geopolitical perception, which is the concept that individuals have of the world around them or that political-spatial units have had on a micro and macro scale of their own status and that of other political-spatial units. This perception has played an important role in the production of spatial-social realities and also determines the lines of thought and operation of political units, especially countries, as the main actors of the international system. In general, geopolitical perception refers to a political actor's understanding and interpretation of the geographical situation, power, and regional and international threats. This perception is not only influenced by objective geographical and military realities, but also by ideological, security, economic and media factors. In other words, geopolitical perception is a combination of field realities and policymakers' subjective attitudes towards the surrounding environment.

3. Methodology

In the present study, data were collected through library-based and scholarly sources, including historical studies and geopolitical analyses related to the Iran-Iraq War, with the aim of examining Saudi Arabia's geopolitical threat perceptions during the conflict. Given that the research topic revolves around perceptions, conceptual frameworks, and discourses, and that its nature is predominantly interpretive and perceptual, discourse analysis was selected as the primary methodological approach. This methodological choice is based on the assumption that geopolitical threats are not merely objective or military

phenomena, but are constructed and represented through linguistic, media, and political interactions.

4. Results and Discussion

In Saudi Arabia's foreign and security policy discourse during the aforementioned war, "Iran as a threat" functions as a central signifier; a signifier around which other security, identity, geopolitical, and geoeconomic concepts are articulated and gain meaning. This central signifier is not simply a reflection of an objective reality, but rather the product of an active discursive process in which meaning is consolidated, generalized, and made public.

After the fall of the monarchy in Iran, Saudi Arabia's foreign policy regarding Iran is in a kind of discursive conflict. In these circumstances, Saudi Arabia's wandering foreign policy seeks to define its desired discourse and create a semantic hegemony, and the protracted war of Iraq against Iran provides the platform for Saudi Arabia to consolidate the discourse of a revolutionary Iran "as a threat" in its foreign policy and at the level of the Persian Gulf region. This war led to the rejection and marginalization of other possible discourses regarding Iran and provided Saudi Arabia with the necessary justifications to consolidate the central signifier of Iran as "threat" and its other peripheral signifiers. Therefore, Saudi Arabia's dominant discourse can be analyzed in the form of a three-level semantic chain including "threat production", "perception of geostrategic vulnerability" and "counteraction". Around each of the sub-signifiers of these levels, other signifiers have formed, and Saudi Arabia has consolidated its discourse hegemony by establishing relationships between them.

5. Conclusion

The findings show that the Iran-Iraq War cannot be analyzed simply as a bilateral military conflict between Iraq and Iran, but rather, at a deeper level, it became a structural context for the formation, reproduction, and consolidation of Saudi Arabia's geopolitical perceptions of the threat from the Islamic Republic of Iran.

The findings of this study also contain specific theoretical and policy implications that need to be considered carefully. The first theoretical implication is that geopolitical perceptions should be analyzed as a mediating variable between objective geographical realities and foreign policy actions. From this perspective, the present study emphasizes the efficacy of critical geopolitical approaches and discourse analysis in explaining the behavior of states in regional conflicts. The second theoretical implication is the importance of the link between discourse and securitization in geopolitical studies. The three-level analysis (threat representation,

perception of geostrategic vulnerability, and counteraction) shows that the securitization of Iran in Saudi discourse has been a gradual and layered process; it was first formed at the identity and ideological level, then objectified by highlighting geostrategic vulnerabilities, and finally led to practical actions and containment policies. The third theoretical implication of the research is the highlighting of the role of geoeconomics in geopolitical discourse. Economic instruments, especially energy and oil policy, have been located not on the margins but in the context of Saudi security discourse. At the policy-making level, the first implication of the research is that the tension between Iran and Saudi Arabia cannot be explained solely by material or cross-sectional variables. A significant part of this tension is rooted in established geopolitical imaginations that were formed during the Iran-Iraq war and have been reproduced over time. The second implication is the need to pay attention to the role of symbols, public spaces, and the media in intensifying or reducing geopolitical confrontations. The third implication is the importance of rethinking regional security policies in the Persian Gulf. Moving towards sustainable collective security arrangements in the Persian Gulf requires redefining the threat discourse and changing the dominant patterns of geopolitical meaning-making.

Keywords: Iraq–Iran War, Geopolitical Threat, Saudi Arabia, Discourse Analysis, Geopolitical Perceptions.

..

سیاست جهانی

شاپا چاپی: ۲۳۸۳-۰۱۲۳

شاپا الکترونیکی: ۴۵۳۸-۴۸۹۹

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

جنگ ایران و عراق و تحلیل تصورات ژئوپولیتیکی تهدید در عربستان سعودی

محمد قاسمی نصرآبادعلیا کارشناس ارشد رشته جغرافیا و دفاع مقدس، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران. رایانامه: mohammadgh6015@gmail.com

علی امیری مقدم نویسنده مسئول، دانشیار جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران. رایانامه: amiri.ali@lu.ac.ir

مهدی ذوالفقاری دانشیار روابط بین الملل، گروه مطالعات آسیایی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: zolfaghari.m@atu.ac.ir

درباره مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	یکی از مهمترین بازیگرانی که جنگ تحمیلی عراق علیه ایران بر تصورات ژئوپولیتیکی تهدید آن تاثیر وافر داشت، عربستان سعودی بود. لذا، هدف این پژوهش بررسی نحوه ادراک تهدید ایران از سوی این کشور در بستر این جنگ می باشد. در این پژوهش داده ها به صورت کتابخانه ای جمع آوری شده اند و بر اساس تحلیل گفتمان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته اند. یافته ها نشان می دهد، عربستان سعودی ابتدا ایران را تهدیدی ایدئولوژیک، سیاسی و امنیتی ارزیابی کرده و سپس با تمرکز بر نقاط ضعف ژئواستراتژیک خود، نه تنها ایران را به عنوان تهدیدی چندلایه بازنمایی کرده است، بلکه سیاست مهار فعال و اقدامات مقابله ای چندسطحی را نیز اجرا نمود. این اقدامات شامل حمایت از عراق، تشکیل نهادهای منطقه ای؛ مانند شورای همکاری خلیج فارس، استفاده ابزاری از نفت و بهره گیری از ابزارهای نرم و رسانه ای بود. نتایج پژوهش نشان می دهد که تصورات ژئوپولیتیکی تهدید عربستان نه صرفاً محصول شرایط میدانی، بلکه نتیجه تعامل پیچیده بین ادراکات ایدئولوژیک، امنیتی و ژئواکونومیک بوده و پایه های سیاست مهار ایران در دهه های بعد را ایجاد کرده است.
کلیدواژه ها: تهدید ژئوپولیتیکی، عربستان سعودی، تحلیل گفتمان، تصورات ژئوپولیتیکی	
تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۳/۱۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۳/۳۱	

استناد به این مقاله: قاسمی نصرآبادعلیا، محمد، امیری، علی و ذوالفقاری، مهدی. (۱۴۰۵). جنگ ایران و عراق و تحلیل تصورات ژئوپولیتیکی تهدید در عربستان سعودی. سیاست جهانی، ۱۵(۱)، ۱۱۳-۱۴۳. doi: 10.22124/wp.2026.32884.3638

© نویسنده (گان)

ناشر: دانشگاه گیلان

جنگ، به عنوان شدیدترین نوع بحران ژئوپولیتیکی همواره پیامدهی خاص خود را دارد؛ بازیگران سیاسی با درک و نگرشی که از شرایط ژئوپولیتیک جنگ‌ها دارند، همواره در تلاش‌اند به شکلی عمل کنند که بیشترین بهره ژئوپولیتیکی را نصیب خود یا متحدانشان سازند و یا طرف یا طرفین مقابل را به چالش بکشند؛ بنابراین تبیین و یا تحلیل ژئوپولیتیکی یک جنگ و یا بازیگران دخیل در آن، از مهم‌ترین اقدامات پژوهشی است که هم می‌تواند سبب شناخت عمیق از مسائل آن شود و هم می‌تواند زمینه تصمیم‌گیری بهتر سیاستمداران و تصمیم‌گیرندگان را در شرایط بحرانی مشابه فراهم کند. جنگ عراق با ایران به عنوان یکی از منازعه‌های استراتژیک قرن بیستم، بسته به محیط داخلی که دارای منابع عظیم و ذخائر استراتژیکی بوده، اهداف و انگاره‌های خاص ژئوپولیتیکی و ژئواستراتژیکی را در محیط پیرامونی خود داشته است. جنگ عراق با ایران که در ایران به نام جنگ تحمیلی یا دفاع مقدس یا جنگ هشت ساله و در زمان صدام در عراق با نام قادسیه شناخته می‌شود، طولانی‌ترین جنگ متعارف در قرن بیستم میلادی و دومین جنگ طولانی این قرن پس از جنگ ویتنام بود که نزدیک به هشت سال به طول انجامید. این جنگ به صورت رسمی در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ برابر با ۲۲ سپتامبر ۱۹۸۰ آغاز شد. جنگ ایران و عراق از لحاظ استراتژیک یکی از مهم‌ترین برخوردهای نظامی دوران معاصر بود، که منافع خیلی از کشورهای جهان را تحت شعاع قرار داد و زمینه مداخله و نقش‌آفرینی سایر دولت‌ها و کشورها را در پی داشت. با بررسی و واکاوی رفتار دولت‌های مختلف در جنگ ایران و عراق زمینه‌ای برای اهمیت این جنگ و تاثیر آن بر حوزه‌های مختلف اعم از سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، نظامی و امنیتی بر محیط پیرامونی دو کشور بنا به نوع دخالت و کارکرد هر کشوری در جنگ ایران و عراق قابل ارزیابی است. موضع‌گیری و نقش هر کشوری در هر جنگی عمدتاً بر اساس تصورات ژئوپولیتیکی‌ای است که پیرامون آن جنگ شکل می‌گیرد. اینکه تصور مبتنی بر درک فرصت یا تهدید ژئوپولیتیکی یا هر دو باشد، مبنای تصمیم‌سازی و کنش این گونه کشورها می‌باشد. یکی از کشورهایی که نقش کلیدی در جنگ ایران و عراق داشت، عربستان سعودی بود که با مداخله مستقیم و غیرمستقیم و اتخاذ مواضع متفاوت در طول جنگ حضور فعال داشت. موضع عمل‌گرایانه عربستان مبتنی بر انگاره‌ها و تصورات ژئوپولیتیکی بود و می‌تواند در چارچوب مفهوم «تصورات ژئوپولیتیکی تهدید» و روش تحلیل گفتمان مورد بررسی قرار گیرد. بنابراین، مسئله پژوهش از این قرار است که جنگ ایران و عراق چگونه در شکل‌گیری تصورات ژئوپولیتیکی تهدید عربستان سعودی نقش ایفا کرد؟ و چگونه تصورات ژئوپولیتیکی تهدید ایران در

ذهن سیاست‌گذاران عربستان سعودی شکل گرفت و چه تأثیری بر تصمیمات و اقدامات عربستان در طول جنگ ایران و عراق داشت؟

۱. روش تحقیق

تحقیق حاضر از نوع کیفی و توصیفی-تحلیلی است. داده‌ها با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و پژوهشی؛ مطالعات تاریخی و تحلیل‌های ژئوپولیتیکی مرتبط با جنگ ایران و عراق جمع‌آوری شده و با هدف واکاوی تصورات ژئوپولیتیکی تهدید عربستان سعودی در طول جنگ عراق با ایران تحلیل شده است. به دلیل اینکه موضوع پژوهش حول ادراک‌ها، انگاره‌ها و گفتمان‌ها شکل گرفته و ماهیت آن بیشتر معنایی-ادراکی است، روش تحلیل گفتمان به عنوان روش اصلی انتخاب شد. این انتخاب با استنباط از مباحث چیلتون (Chilton, 2004) بر پایه این فرض است که «تهدیدهای ژئوپولیتیکی صرفاً پدیده‌های عینی و نظامی نیستند، بلکه در تعاملات زبانی، رسانه‌ای و سیاسی ساخته و بازنمایی می‌شوند». با استفاده از چارچوب تحلیل گفتمان، دال مرکزی پژوهش شناسایی شد و دال‌های فرعی مرتبط که شامل نگرانی‌های ایدئولوژیک، امنیتی، ژئواستراتژیک و ژئواکونومیک بودند، استخراج گردیدند.

۲. مبانی نظری

تصور ژئوپولیتیکی: یکی از ابعاد ادراک محیطی، مفهوم تصور ژئوپولیتیکی است که مفهومی است که افراد از جهان پیرامون خود دارند و یا واحدهای سیاسی-فضایی در مقیاس خرد و کلان از منزلت خود و دیگر واحدهای سیاسی-فضایی داشته‌اند. این برداشت نقش مهمی در تولید واقعیت‌های فضایی-اجتماعی داشته و همچنین تعیین‌کننده خطوط فکری و عملیاتی واحدهای سیاسی به ویژه کشورها به عنوان اصلی‌ترین بازیگران نظام بین‌الملل است. بنابراین، تصور ژئوپلیتیک ناظر بر کوشش برای درک فرایندهایی است که به دگرگونی‌های سیاسی می‌انجامد و نشان‌گر ادراکی است که رهبران سیاسی هر جامعه متأثر از عناصر عینی و ذهنی محیط از جهان زیست خود دارند و بر بنیاد آن به تعامل دو عنصر سیاست و قلمرو معنا و جهت می‌دهند (Tahami & Kaviani, 2013: 117-122). منظور از ادراک، ادراک و ذهنیت، نهادها، اشخاص و بازیگران سیاسی از موقعیت و ویژگی‌ها و محتوای فضاهای جغرافیایی بر اساس منافع موردنظر خود است. اصطلاح ادراک ژئوپولیتیکی در جغرافیای سیاسی حول محور مفهوم تصور ژئوپولیتیک شکل می‌گیرد (Ahmadi Silveh, et al, 2020: 114). در دهه‌های اخیر و در ارتباط با تصویرسازی ژئوپلیتیک و سیاست‌های امنیتی و خارجی دولت‌ها، منافع دائم‌التزایدی دیده می‌شود. مکاتب

ژئوپلیتیک انتقادی از این سیاست‌ها که در برگرنده مؤلفه‌های مذکور است به عنوان تصویرسازی ژئوپلیتیک یاد می‌کند. عالمان ژئوپلیتیک پست‌مدرن، تصویرسازی ژئوپلیتیک را نگاه سازه‌انگارانه به جهان می‌دانند. ... به طور کلی می‌توان تصویرسازی ژئوپلیتیکی را بازتابی از بینش ژئوپلیتیکی یک کشور دانست که شامل کدهای ژئوپلیتیکی و مأموریت ملی است. بینش ژئوپلیتیکی نیز عنصر اصلی و تعیین‌کننده کیفیت تصویرسازی ژئوپلیتیکی است که هدف نهائی آن حفظ پرستیژ و تهاجم مشروع می‌باشد. این دو مفهوم اصلی با مفصل‌بندی خاص، کد ژئوپلیتیک را بوجود می‌آورند که این کد به دولت‌ها اجازه می‌دهد که تحلیلی چندبعدی از گزینه‌های سیاستی در خارج و داخل را ارائه دهند. دینامیزم این کدها، برآیندی از تعامل سیاست داخلی و بافت جهان در حال تغییر می‌باشند (Hatami, 2019: 231).

تصور ژئوپلیتیکی نقش مهمی در تولید مفهومی واقعیت‌های فضایی- اجتماعی دارد و درک پویایی قدرت نیز مستلزم آگاهی از تعاملات و دگرگونی‌های فضایی است (Tahami & Kaviani, 2013: 122). تصویرسازی ژئوپلیتیک مفهومی بسیار گسترده‌تر از بازنمایی کشورها در خصوص مأموریت‌های ملی، تحدید قلمروئی و کدهای ژئوپلیتیک کشورها می‌باشد که با سطوح تهدید سرزمینی و هویتی جهان آشوب‌زده، این مفهوم در سیاست‌های خارجی کشورها، برجسته‌تر می‌نماید (Hatami, 2019: 229). تصویرسازی ژئوپلیتیک عبارت است از رقابت قدرت‌ها بر سر شکل‌دهی به ادراک و ذهنیت اشخاص، نهادها و بازیگران سیاسی از موقعیت، ویژگی‌ها و محتوای فضای جغرافیایی بر اساس منافع موردنظر خود (Joneydi, et al, 2014: 49). به طور کلی منابع و داده‌های جغرافیایی به لحاظ بنیادهای استراتژیکی، اقتصادی، فرهنگی، زیست‌محیطی و ... می‌توانند بر ادراک ژئوپلیتیک بازیگران سیاسی، کشورها و ملت‌ها موثر واقع شوند (Ahmadi Silveh, et al, 2020: 115).

تصویر ژئوپلیتیک اساس سیاست خارجی و سیاست دفاعی یک کشور را نسبت به کشور دیگر ترسیم می‌کند. نمودهای سیاسی این نوع رفتارها از سوی بازیگران در اشکال تسلط بر مکان و فضا، منابع، برای به چالش کشاندن یا حذف رقبا، تصرف قدرت و تغییر در موازنه‌های قدرت سیاسی، ژئوپلیتیکی و استراتژیکی، فریفتن شهروندان در فرایندهای انتخاباتی، اتخاذ سیاست‌های ملی توسط حکومت و حتی تازش و اشغالگری نظامی به کشورهای دیگر در مقیاس‌های محلی، کشوری و منطقه‌ای و حتی جهانی مشاهده می‌شود. این رفتارها به صورت پیدا و پنهان در راستای چشم‌داشت‌های سیاسی از سوی بازیگران به ویژه حکومت‌ها در مناسبات با سایر دولت‌ها، با مردم و شهروندان خود، مناسبات احزاب و بازیگران سیاسی اجتماعی برای اثرگذاری بر افکار عمومی، ایجاد مقبولیت و کسب آراء و جابجایی قدرت و به

چالش کشیدن یکدیگر در افکار عمومی کشورها دیده می‌شوند. تصویرسازی در عرصه روابط بین‌الملل زمانی اهمیت حیاتی برای سیاست‌گذاری‌ها و طراحی‌های بین‌المللی دولت‌ها می‌یابد که بازیگران رقیب و یا کنشگران متخاصم (دشمن یا متعارض) تلاش می‌کنند تا چهره و تصویر دلخواه خود را در معرض مخاطبین داخلی و بیرونی قرار دهند. مطابق این اسلوب موضوع تصویرسازی منفی از جانب سایر کنشگران نقش و جایگاه دوجندانی می‌یابد که البته دامنه آن به لایه‌های گوناگون، از تخریب وجهه تا تهدیدانگاری گفتمانی و ساختاری نسبت به چهره بازیگران را در بر می‌گیرد. طی تصویرسازی منفی کنشگر تخریب‌کننده چندین سیاست را بصورت توأمان در دستور کار دارد: اول، تعریف و شناسایی کنشگر مخالف در جایگاه تهدیدگر؛ دوم، تولید تصاویر مجازی و واقعیت‌بخش به آنها در نزد مخاطب سوم؛ سوم، بزرگ‌نمایی هدف و آسیب‌پذیر نشان دادن خود، در جهت مشروعیت بخشیدن به سیاست‌های غیراخلاقی و غیرقانونی خود؛ چهارم، امکان استفاده از نیروی فشار و یا نظامی به منظور سرکوب بازیگر رقیب از طریق کاربرد آن یا تهدید به کاربرد آن (Sarkhil & Khazali, 2028: 104).

به طور کلی، تصور ژئوپولیتیک به معنای درک و تفسیر یک بازیگر سیاسی از موقعیت جغرافیایی، قدرت و تهدیدات منطقه‌ای و بین‌المللی است. این تصور نه تنها متأثر از واقعیت‌های عینی جغرافیایی و نظامی است، بلکه با عوامل ایدئولوژیک، امنیتی، اقتصادی و رسانه‌ای شکل می‌گیرد. به عبارت دیگر، تصور ژئوپولیتیک ترکیبی از واقعیت‌های میدانی و نگرش‌های ذهنی سیاست‌گذاران نسبت به محیط پیرامونی است.

۳. یافته‌های تحقیق

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که جنگ ایران و عراق نه صرفاً یک منازعه نظامی میان دو دولت، بلکه بستری تأثیرگذار در شکل‌گیری و تثبیت تصورات ژئوپولیتیکی تهدید بازیگرانی ثالثی مثل؛ عربستان سعودی، از جمهوری اسلامی ایران بوده است. این تصورات همانگونه که در زیر ترسیم شده است، در پیوندی تنگاتنگ با مؤلفه‌های ایدئولوژیک، امنیتی، ژئواستراتژیک و ژئواکونومیک شکل گرفته و به تدریج به از سوی این کشور به کنش مقابله‌ای با ایران انجامید.

۳-۱. هویت‌سازی ایدئولوژیک «دیگری تهدید»

از منظر تاریخی، ایران و عربستان سعودی به‌عنوان خاستگاه دو شاخه عمده از اسلام ایفای نقش کرده‌اند. عربستان سعودی خود را به‌مثابه مرکز برجسته مذهبی و فرهنگی برای مسلمانان سراسر جهان معرفی

می‌کند؛ در حالی که ایرانیان به‌عنوان پیروان مذهب شیعه شناخته می‌شوند و در زمینه شیوه‌های حکمرانی و برخی مناسک دینی، دیدگاه‌هایی متمایز از دیگر شاخه‌ها دارند. در طول تاریخ، سلسله صفویه، یک دولت قدرتمند شیعه، و امپراتوری عثمانی، یک امپراتوری بزرگ سنی، عمده‌تأ رقیب یکدیگر بودند و نبردها و درگیری‌هایی با هم داشتند (Akbari & Nabavi, 2023: 90).

پس از پیروزی انقلاب در ایران، این کشور دچار چرخش هویتی شد. عناصر هویت جدید، دیگر شامل ناسیونالیسم، محافظه‌کاری، همسویی با غرب و اسلام خنثی نمی‌شد و عناصر متفاوتی را برگزیده بود که شامل اسلام شیعی، انقلابی‌گری و عدم تعهد می‌شد که دقیقاً در تقابل با اسلام وهابی، محافظه‌کاری و همسویی با غرب بود که هویت عربستان سعودی را تشکیل می‌داد (Abbasi & Askari, 2023: 201). لذا، همانگونه که (Moghadam-Far & Ramazani, 2023: 23) اذعان می‌کنند، عربستان سعودی در مواجهه با ایران پس از انقلاب اسلامی، به‌طور فزاینده‌ای از برجسب‌سازی ژئوپولیتیکی - ایدئولوژیک به‌عنوان ابزاری برای تعریف «دیگری تهدید» بهره گرفت. برجسب‌هایی چون «صفوی‌گری»، «شیع رافضی» و «اسلام انقلابی» در گفتمان رسمی و غیررسمی عربستان، در مقابل برجسب «وهابیت» در گفتمان ایرانی، نشان‌دهنده عمق شکاف‌های مذهبی و سیاسی میان دو کشور است.

به همین دلیل پس از پیروزی انقلاب اسلامی و فارغ از موضوعات اثرپذیری شیعیان و مخالفان اسلام - گرای سعودی از نفوذ انقلاب اسلامی، عربستان و ایران رقبای ایدئولوژیک هم شدند. انقلاب اسلامی ایران و تحولات منطقه ای باعث شد تا ال سعود برای مقابله با رقیب خود به فکر چاره اندیشی باشد. بخشی از این چاره اندیشی از طریق صدور فتاوا علمی وهابی یا ارتباط با سایر علمای تندرو در منطقه بود. با بازتعریف صورت گرفته، عربستان محافظه کار و وهابی و ایران انقلابی و شیعی به «دگر» هم بدل شدند و این دو متحد دهه های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ رقا و دشمنان دهه ۱۹۸۰ گشتند. علاوه بر این، در حالی که بعد عربیت هویت سعودی در دهه های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ برای مقابله با تهدیدات ایدئولوژیکی پان عرب به سود بعد اسلامی این کشور کمرنگ شده بود، از دهه ۱۹۷۰ به بعد این ضلع هویت ساز در کنار ضلع اسلامیت با تفسیر خاص، مجددا تقویت گردید (Alikhani, 2021: 262). درحقیقت ارائه گفتمان و ایدئولوژی جدید ایران که در تقابل با ایدئولوژی وهابیت و مخالفت با قدرت‌های بزرگ غرب در منطقه به ویژه آمریکا بود، باعث احساس تهدید و بیم نظام پادشاهی و محافظه‌کار عربستان از حکومت اسلامی نوظهور ایران شد که این موضوع به همراه یک چالش هویتی در قالب «دیگری» که تهدید جدی علیه هویت سیاسی و مشروعیت مذهبی سعودی‌ها ایجاد کرده بود، تنش‌ها و خصومت‌ها در منطقه را

به بالاترین حد خود رساند (Rezapoore, 2024: 28). حکومت عربستان نوعی نظام سیاسی و مذهبی مبتنی بر آموزه‌های وهابیت است که بر پایه اتحاد محمدبن سعود و محمدبن عبدالوهاب بنا شده است. سلفی‌ها (وهابی‌ها) با تاکید بر سنت پیامبر (ص)، تشیع را گونه‌ای بدعت دینی به شمار می‌آورند و می‌کوشند آن را دینی متفاوت و مجزا از اسلام معرفی کنند. آنان به زعم خویش، شیعیان را رافضی می‌نامند و سازش اهل تسنن را با شیعیان غیرممکن می‌دانند (Shafiei, et al, 2017: 4). تشیع به عنوان مذهب در عربستان مورد تایید رسمی نیست. علمای وهابی شیعیان را از صهیونیست‌ها خطرناکتر می‌دانند و برای طرد آنها از اصل تکفیر استفاده می‌کنند (Abbasi & Askari, 2023: 208). بنابراین، شاید بتوان گفت که برجسته‌ترین وجه تعارض عربستان با ایران، همین مقوله ایدئولوژی باشد و از آنجا که این عامل در شکل‌گیری ذهنیت و افکار سیاستمداران هر کشور نقش شالوده‌ای دارد، پرداختن به آن راهگشای شناخت اصولی این تعارض‌هاست (Afzali & Najafi, 2018: 12).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ایدئولوژی انقلابی شیعه در ایران تثبیت شد که در تضاد با ایدئولوژی سنی- وهابی عربستان سعودی بود. علاوه بر وقوع انقلاب مذهبی در پادشاهی‌های منطقه، عربستان سعودی به عنوان یکی از این پادشاهی‌ها، از خطر احتمالی امنیت خود آگاهی داشت. به ویژه به دلیل تر انقلاب، این نگرانی‌ها دو چندان شد. سیاست‌ها و تبلیغات دولت‌های غربی در دامن زدن به خصومت و اختلاف بین ایران و عربستان سعودی به کار گرفته شد (Diansaei, 2018: 124).

لذا، پادشاهی سعودی بازنمایی «خود سعودی- وهابی» را در تضاد با «دیگری ایرانی- شیعی» تقویت کرد. وهابیت سنتی، شیعیان را به عنوان «تجسم کفر و... مشرکان» اهریمنی جلوه می‌داد و این امر را وظیفه مؤمنان می‌دانست که «دشمنی خود را با مشرکانی که به عنوان کافران (کفار) تلقی می‌شدند، آشکار سازند؛ و بنابراین مشمول شدیدترین مجازات‌ها، از جمله جنگ مقدس (جهاد) بودند. این تصویرسازی عربستان از تشیع غالباً با واژه (الرافضه) به معنای (جداشدگان/منشعبان) همراه بود که رژیم ایران را بیرون از جامعه مسلمانان قرار می‌داد. این گفتمان طرد، که بر پایه تمایز مذهبی و در چارچوب آموزه‌های دینی شکل گرفته بود، با هدف برجسته‌سازی یگانگی مذهبی عربستان سعودی طراحی شد؛ امری که برای ساختن روایتی متمایز از هویت دولتی ضروری بود. ظهور هویت سعودی به عنوان محرک اصلی برداشت از تهدید، ناشی از هویت تثبیت‌شده رژیم بود که محدودیت‌هایی ایجاد می‌کرد؛ در حالی که توزیع توانایی‌های نظامی گزینه‌های سیاسی متعددی را در اختیار رهبران سعودی قرار داد تا امنیت فیزیکی

خود را تضمین کنند. به منظور حفظ و تقویت هویت خود، رهبران سعودی از صدام حسین در برابر رژیم انقلابی از نظر نظامی تضعیف شده حمایت کردند. (Darwich, 2016: 21).

در طول جنگ ایران و عراق، وهابیت به عنوان روایتی ثابت پدیدار شد که برداشت رژیم از تهدیدها را جهت دهی می کرد. در حالی که عربستان سعودی می خواست تنها الگوی اسلامی در منطقه باقی بماند، انقلاب اسلامی ملی گرایی ایرانی را کم اهمیت جلوه داد و مضامین جهان شمولی اسلامی را ترویج کرد. امام خمینی خواستار وحدت مسلمانان شد و بر آرمان فلسطین به عنوان یک آرمان اسلامی تأکید کرد، موضعی که مشابه دیدگاه سعودی بود. سیاست خارجی ایران را در آن زمان به عنوان سیاستی عربی و سنی توصیف می کنند. در نتیجه، این پادشاهی شاهد فرسایش پایه های هویت دولتی خود بود. جایگاه آن به عنوان رهبر پان اسلامیسیم توسط رژیم دیگری که مبتنی بر ارزش های پان اسلامی است، به چالش کشیده می شد. یک مقام سعودی این تنش را اینگونه توضیح داد: «بزرگترین چالش ایران با عربستان سعودی است، نه با ایالات متحده. ایران می خواهد نسخه سعودی از اسلام، یعنی جدایی سیاست و دین را به چالش بکشد. همان طور که شاهزاده ترکی الفیصل بن عبدالعزيز آل سعود بیان کرد، عربستان سعودی متولی حرمین شریفین و زادگاه اسلام است و به همین دلیل رهبر برجسته جهان اسلام است. ایران خود را نه تنها رهبر اقلیت شیعه جهان، بلکه رهبر تمام انقلابیون مسلمان علاقه مند به ایستادگی در برابر غرب معرفی می کند (Darwich, 2016: 19).

به طور کلی می توان گفت: پیروزی انقلاب اسلامی موجب شد که عربستان، ایران را نه صرفاً یک رقیب منطقه ای، بلکه تهدیدی ایدئولوژیک برای مشروعیت مذهبی و سیاسی خود تلقی کند. این تغییر برداشت، ریشه در ماهیت انقلابی و ضد نظام سلطنتی گفتمان جمهوری اسلامی داشت که از منظر ریاض، می توانست ساختارهای پادشاهی منطقه، به ویژه در خلیج فارس، را با چالش مواجه سازد. لذا، برچسب گذاری هویتی، نه تنها یک واکنش سیاسی- مذهبی بود، بلکه یک استراتژی روانی برای تثبیت هویت جمعی عربستان در برابر ایران انقلابی محسوب می شد. این رفتار نشان می دهد که امنیت هویتی و ایدئولوژیک، در کنار امنیت نظامی، نقش مهمی در سیاست خارجی ریاض ایفا می کند.

۲-۳. انقلاب اسلامی، جنگ و تشدید ادراک تهدید امنیتی

وقوع انقلاب اسلامی و متعاقب آن جنگ ایران و عراق، ادراک تهدید عربستان از ایران را از سطح بالقوه به سطح بالفعل ارتقا داد. هرچند عربستان در ماه های نخست پس از انقلاب با احتیاط تحولات ایران را رصد می کرد، اما شورش های شیعیان استان شرقی عربستان در سال های ۱۹۷۹ و ۱۹۸۰ و سپس آغاز

جنگ، نگرانی‌های امنیتی ریاض را به شدت افزایش داد. با توجه به ماهیت جهان‌گرا و شعارهای فراملی انقلاب اسلامی، از همان ابتدای پیروزی انقلاب، جنبش‌های اسلامی از این انقلاب الگوگیری کردند. همین امر، سبب شکل‌گیری نوعی احساس ناامنی و تهدید از ناحیه جمهوری اسلامی ایران در بین کشورهای عربی بویژه عربستان سعودی شد. این درک بویژه بعد از آن ایجاد شده که در این کشورها، به تاسی از انقلاب اسلامی، حرکت‌های اعتراضی شکل گرفت از جمله اعتراض ۱۹۷۹ شیعیان عربستان به تبعیض‌ها علیه خود، کودتای جبهه‌رهایی بخش بحرین در سال ۱۹۸۱، شکل‌گیری ناآرامی‌هایی در کویت توسط گروه‌های شیعی در سال ۱۹۸۳ و ... (Mousavi et al, 2023: 211).

اگر چه انقلاب ایران موضوع فرقه‌گرایی را کم اهمیت جلوه می‌داد، اما پیروزی انقلاب ایران پیروزی اسلام شیعه بود. در سراسر منطقه، شیعیان اعم از شیعیانی که در اکثریت بودند؛ مثل عراق یا بحرین و شیعیانی که در اقلیت بودند؛ مثل کویت و عربستان از محرومیت سیاسی و اقتصادی رنج می‌بردند. پس از آن بود که شیعیان در کشورهای حاشیه خلیج فارس تحت حاکمیت امرای سنی با احساس قدرت و غروری که از پیروزی شیعیان در یک کشور کسب کرده بودند، درصدد کسب هویت مجدد، قدرت و اجرای اعمال مذهبی بودند و عدم رضایت خود را نسبت به حکام ارتجاعی بروز دادند. گروه‌های شیعه و سنی از مصر همچون اخوان المسلمین و جهاد اسلامی تا جنبش مسلمانان مجاهد و حزب سلمانة اسلامی در مالزی، الهامات زیادی از انقلاب اسلامی گرفتند (Zarghani, et al, 2016: 66).

چالش برای هویت سعودی با سایر حوادث داخلی این کشور تشدید شد. اولین رویداد، تصرف مسجد مکه توسط جهیمان العتیبی در ۲۰ نوامبر ۱۹۷۹ بود. جهیمان با استفاده از گفتمانی مبتنی بر سنت وهابی، رژیم را به انحراف از ارزش‌های اسلامی متهم کرد. علاوه بر این، او علما را به تفسیر قرآن به شیوه‌ای که در خدمت سیاست‌های غیراسلامی خانواده حاکم است، متهم کرد. تقریباً همزمان، شیعیان در استان شرقی پادشاهی سعودی در ۲۸ نوامبر ۱۹۷۹ اعتراضاتی را برگزار کردند (Darwich, 2016: 20).

با پیروزی انقلاب اسلامی ایران، شیعیان عربستان نیز همچون سایر مناطق به امید استیفای حقوق خود فعالیت سیاسی خود را آغاز کردند و برای حضور در مراکز علمی شیعی در ایران ابراز علاقه کردند. نسل نو شیعیان عربستان حوزه علمیه قم را بسیار فعال‌تر از حوزه علمیه نجف تشخیص داده و راهی ایران شدند. از سال ۱۳۵۷ تعداد زیادی طلبه شیعه عربستانی به سوی قم آمدند که در سال‌های ۱۳۶۶ و ۱۳۶۷ به مراحل انتقال پیام انقلاب ایران به جامعه شیعه عربستان رسیدند. نخستین نشانه‌های انقلاب اسلامی ایران در عربستان تنها چند ماه پس از پیروزی انقلاب بروز یافت. انتفاضة سال ۱۹۷۹ از میان

مساجد شیعی در شرق آغاز شد و برای اولین بار شیعیان مراسم محرم را که بسیار حساسیت برانگیز بود به صورت علنی برگزار کردند. در شب هفتم محرم که حدود هفتاد هزار نفر از شیعیان در خیابان‌ها به عزاداری می‌پرداختند، مورد هجوم نیروهای امنیتی قرار گرفتند. این امور موجب شد که بلافاصله بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، دولت عربستان بسیاری از افسران و درجه‌داران شیعه را از ارتش اخراج کند. بسیاری از کارگران، متخصصان شیعه که در شرکت ارامکو مشغول به کار بودند از کار اخراج یا تنزل مقام داده شدند. استفاده از بلندگو و میکروفون در مساجد شیعه ممنوع گردید. پلیس امنیتی برای شناسایی رهبران شیعی و کشف سازمان‌های آنها اقدامات شدید امنیتی برقرار کرد. این رژیم تلاش نمود تا در موسم حج از مراسم براهت از مشرکین جلوگیری کند و در نهایت فاجعه کشتار حجاج در مکه در مرداد ۱۳۶۶ اتفاق افتاد. همچنین برای جلوگیری از گسترش بازتاب‌های انقلاب اسلامی از صدام در جنگ بر علیه جمهوری اسلامی ایران حمایت مادی و معنوی نمود و تلاش کرد تا عناصر هویتی شیعه در برابر سنی و عرب در مقابل عجم را پررنگ کند (Abbasi & Askari, 2023: 206-207).

مواضع سران انقلاب در سال ۱۳۵۷ مبنی بر بی‌لیاقتی حکام کشورهای عربی و تشویق مردم این کشورها به قیام علیه حاکمیت خود در ذیل گفتمان شیعی «صدور انقلاب» باعث ترس شدید کشورهای اهل سنت عربی به ویژه عربستان سعودی گردید که با بهره‌برداری دقیق ایالات متحده آمریکا از این مواضع تند باعث تحریک و حمله رژیم بعث عراق به ایران و حمایت کشورهای عربی و به ویژه عربستان از این تجاوز آشکار گردید (Ekhlasi, 2021: 3). بر اساس برخی منابع، مطابق با نظر استفان والت ایران چهار عنصر، قدرت تهدید، نزدیکی آن، توان نظامی و نسبت تهاجمی، را برای انجام تهاجم خود علیه عربستان سعودی و عراق داشت، گفتمان انقلابی، سخنرانی‌های آتشین علیه نظام سلطه و ایدئولوژی شیعه باعث یک دشمن ایدئولوژیک مشترک برای عربستان سعودی و عراق بود (Rezapoor, 2024: 37).

در این چارچوب، ایران به عنوان تهدیدی هم‌زمان داخلی و خارجی تلقی شد؛ تهدیدی که می‌توانست از یک‌سو با تحریک شیعیان عربستان مشروعیت داخلی آل سعود را تضعیف کند و از سوی دیگر با به چالش کشیدن نظم منطقه‌ای مورد حمایت آمریکا، موقعیت استراتژیک عربستان را به خطر اندازد. ادراک تهدید عربستان نه صرفاً ناشی از توان نظامی ایران، بلکه از ترکیب عوامل ایدئولوژیک، امنیت داخلی و نگرانی‌های ژئوپولیتیکی ناشی می‌شد. به عبارتی، جنگ به مثابه محرکی عمل کرد که تهدیدهای بالقوه

در سطح داخل را به سطح برنامه‌ریزی عملیاتی سیاست خارجی منتقل کرد و تهدید ایران برای عربستان را عیان ساخت.

۳-۳. موازنه‌سازی تهدید و حمایت راهبردی از عراق

همان‌طور که پیش از این نیز اشاره شد، بازدارندگی و مهار انقلاب اسلامی یکی دیگر از جنبه‌های مهم سیاست عربستان در قبال ایران بود که در سال‌های پس از پیروزی انقلاب، آغاز و در طول جنگ تحمیلی تداوم یافت. مقامات سعودی که نگران به چالش کشیده شدن مبانی مذهبی و مشروعیت حکومتی خود، به مخاطره افتادن منافع اقتصادی؛ به ویژه در حوزه انرژی و نفت، و نیز شورش شیعیان در کشورشان بودند، سیاست مهار و مقابله با ایران را هم در سطح منطقه‌ای و هم در سطح دوجانبه به مرحله اجرا درآوردند (Mehdi-Zadeh, 2003: 43). عربستان با وجود بدبینی عمیق نسبت به جاه‌طلبی‌های رژیم بعث عراق، ایران انقلابی را تهدیدی بزرگ‌تر برای امنیت ملی و نظم منطقه‌ای خود می‌دانست و از همین رو حمایت گسترده سیاسی، مالی، لجستیکی و اطلاعاتی از عراق را در دستور کار قرار داد.

جنگ تحمیلی، فرصتی تاریخی برای عربستان بود تا دو رقیب منطقه‌ای دچار فرسایش شوند و عربستان به عنوان قدرت سوم، در ساختار قدرت منطقه‌ای صعود کند. قدرت سوم، کشوری است که در نتیجه جنگ فرسایشی دو رقیب منطقه‌ای، به طور طبیعی در ساختار قدرت صعود می‌کند. عربستان به پیروی از امریکا در آغاز جنگ، سیاستی محافظه‌کارانه در قبال جنگ در پیش گرفت، اما به طور رسمی پس از آزادسازی خرمشهر و با هراس از اینکه مبدا ایرانی‌ها به پیروزی برسند، حمایت‌های خود را از صدام آغاز کرد. به عبارتی از منظر رهبران سعودی، ایران انقلابی یک تهدید منطقه‌ای بود که می‌بایست از طریق سازوکارهای گوناگون از جمله بهره‌گیری از دولت‌های متخاصم همانند عراق صدام برای مقابله و مهار آن اقدام کرد. بنابراین عربستان نه تنها از ظرفیت‌های گوناگون نظیر حمایت‌های آمریکا، متحدان و دولت‌های همسایه منطقه‌ای جهت مقابله با ایران استفاده کرد، بلکه حتی سعی کرد با دیگر رقیب منطقه‌ایش؛ یعنی عراق ائتلاف تشکیل دهند و همکاری‌هایی علیه ایران انقلابی داشته باشند. هدف اصلی عربستان ایجاد توازن تهدید در برابر تهدیدات منطقه‌ای انقلاب اسلامی بود تا بدین ترتیب موازنه منطقه‌ای از منظر آنها حفظ شود (Rezapoor, 2024: 29).

در طول جنگ ایران و عراق، عربستان سعودی و عراق یکدیگر را به عنوان متحدان برای تعدیل تهدید از سوی ایران می‌پنداشتند. والت مدعی است که دولت‌ها سعی می‌کنند تهدیدات پیش رو خود را از طریق ارتباط با کشورهای ضعیف‌تر اما با تمایلات تهاجمی بیشتر برقرار کنند. در این مورد عربستان

سعودی عراق را به عنوان متحد برای مقابله با تهاجم ایران انتخاب کرد. در واقع، عراق به اندازه ج.ا. ایران تهاجمی نبود که برای عربستان در زمینه استقرار نظم منطقه‌ایش مشکل ایجاد کند. بنابراین، روشن است که دولت‌ها در برابر تهدید فعلی امنیت خود ائتلاف می‌کنند تا در برابر قدرت برتر یک کشور (Gause, 2003, 279). سعودی‌ها از حکومت انقلابی در ایران بیم و هراس داشتند؛ اما به افزایش جایگاه منطقه‌ای خود امیدوار شده بودند. آنها تصور می‌کردند حکومت نوپای جمهوری اسلامی ایران با راهبرد عدم تعهد و بدون پشتوانه حمایت قدرت‌های بزرگ در ساختار دوقطبی، دچار افول قدرت خواهد شد و این، بهترین فرصت برای عربستان است که مستظهر به حمایت امریکا، بتواند قدرت خود را در منطقه افزایش دهد. رویکرد مبتنی بر بیم و امید، با حمله صدام به ایران تقویت شد (Hosseini, 2020, 133).

در همین راستا عربستان سعودی در جنگ تحمیلی عراق از عراق حمایت کرد و به تلاش‌های عراق برای ورود دوباره به سرزمین ایران در اوایل ۱۹۸۸ کمک وافری کرد (Rezapoore, 2024: 33-34). علاوه بر این، عربستان سعودی برای تضمین صلح با عراق، یک معاهده مرزی با عراق امضا کرد. در ابتدا، این یک اقدام دیپلماتیک بود، اما خیلی زود عربستان سعودی و کویت با حمایت از عراق برای تسلط دوباره ایران بر عراق، آن را به خط دفاعی برای عراق تبدیل کردند. عربستان سعودی و کویت تصمیم گرفتند کالاهایی از جمله تجهیزات نظامی را از سرزمین‌های خود ارسال کنند تا عراق را از این تنگه نجات دهند. یک قدم دیگر، عربستان سعودی سه بندر خود را در دریای سرخ به عراق اختصاص داد. این امر به وضوح نشان می‌دهد که عربستان سعودی از نظر نظامی نیز طرفدار عراق بوده است. ... علاوه بر این، عربستان سعودی نقش خود را به عنوان واسطه‌ای برای ارائه اطلاعات استراتژیک از حرکت ایران به عراق که از ایالات متحده گرفته شده بود، ایفا می‌کرد. ... عربستان سعودی مقدار زیادی نفت در بازار بین‌المللی عرضه کرد و قیمت نفت را کاهش داد. این امر باعث رکود مداوم اقتصاد ایران شد. در نتیجه، جنگ با پذیرش قطعنامه ۵۹۸ شورای امنیت سازمان ملل توسط ایران پایان یافت. از سوی دیگر، اقتصاد عراق نیز رو به زوال بود. این کشور تقریباً ۱۶۰ میلیارد دلار وام از متحدان خود دریافت کرد. در میان این کشورهای درگیر، نه ایران و نه عراق پیروز نشدند، بلکه عربستان سعودی به طور نسبی پیروز شد. این کشور بحران را از طریق موازنه تهدید مدیریت کرد و انرژی هر دو تهدید نزدیک‌تر به امنیت ملی خود را تضعیف کرد (Rakipoğlu, 2017: 131). می‌توان مدعی شد که جنگ ایران و عراق قبل از اینکه تهدیدی برای عربستان سعودی باشد فرصتی بود که عربستان سعودی توانست از آن موجب پیشروی

انقلاب اسلامی و شکل‌گیری گفتمان شیعی و از سوی دیگر باعث جلوگیری گسترش نفوذ حزب بعث به رهبری صدام شود. گرچه عربستان سعودی جنگ ایران و عراق منفعت موقتی برد، اما به طور جدی چالش‌های آینده‌نگر با هر دو کشور را محاسبه می‌کرد، جایی که ایران به عنوان یک کشور دشمن اعلام شده برای عربستان سعودی تبدیل شد، اما عراق به طور بالقوه بیش از عربستان سعودی به دنبال نقشی مضاعف در منطقه بود. از این رو، استراتژی توازن تهدید در اینجا متوقف نشد، بلکه در جنگ عراق علیه کویت، زمانی که عربستان سعودی از کویت علیه عراق حمایت کرد ادامه یافت (Rakipoglu, 2017: 123). این رفتار نشان‌دهنده رویکرد انتخابی عربستان است؛ یعنی تمرکز بر «کمینه‌سازی تهدید بزرگ‌تر» حتی با پذیرش ریسک حمایت از طرفی که کمتر قابل اعتماد است. این الگو می‌تواند در تحلیل رفتار عربستان در بحران‌های بعدی منطقه‌ای نیز به کار گرفته شود.

۳-۴. شورای همکاری خلیج فارس و نهادهای سازی تهدید ایران

ارائه هر گونه تجزیه و تحلیلی از مواضع و سیاست‌های عربستان سعودی در برابر جنگ ایران و عراق را باید تا حدودی با بررسی مواضع شورای همکاری خلیج فارس در این زمینه آغاز کرد (Mehdi-Zadeh, 2003: 38). شیخ‌نشین‌های محافظه‌کار خلیج فارس؛ شامل بحرین، کویت، قطر، عربستان سعودی و امارات متحده عربی حدود یک دهه دلمشغول جنگ ایران و عراق بودند. در ۲۵ می ۱۹۸۱، این شش کشور آسیب‌پذیر، شورای همکاری کشورهای عرب خلیج فارس را که به شورای همکاری خلیج فارس معروف است، برای مقابله با چالش‌های داخلی، خارجی و جنگ ایران و عراق تأسیس کردند (Kechichian, 2002: 83). می‌توان گفت علت اصلی تشکیل شورای همکاری، ترس از صدور انقلاب اسلامی بود که از سیاست‌های اصلی جمهوری اسلامی از بدو تأسیس بود و بر همین اساس کشورهای عضو شورا از همان ابتدا درصدد مقابله با امواج انقلاب ایران برآمدند و در نخستین گام مقارن با حمله رژیم صدام به ایران به حمایت همه جانبه از عراق پرداختند و تقریباً تا جنگ دوم خلیج فارس این سیاست را پیگیری کردند (Sadeghi & Naghdi, 2015: 152).

با تأسیس شورای همکاری، تا پایان جنگ عراق با ایران، این جنگ در صدر دستور کار این شورا قرار داشت. اعضای این شورا که نسبت به تهدیدات ایران و عراق نگاه متفاوت و بعضاً متعارضی داشتند، جنگ ایران - عراق را فرصتی مغتنم برای آنان فراهم کرد تا کشورهای عضو این شورا با کنار گذاشتن اختلافات داخلی، دست به اتخاذ سیاست‌های مشترکی بزنند و احساس اتحاد سیاسی، امنیتی و نظامی را میان خود ایجاد و تقویت کنند (Veicy, 2028: 147). لذا یکی از مهمترین اهداف شش کشور عضو

شورا علاوه بر خاتمه جنگ، ممانعت از پیروزی ایران بود؛ به همین خاطر، بیشترین حمایت را از عراق به عمل آوردند (Nonneman, 2004: 175). وضعیت نظامی غالب ایران در خلیج فارس تا حد زیادی بر ارزیابی این کشورها از نتایج جنگ تاثیر گذاشته بود. با تحقق نیافتن ادعاهای عراق مبنی بر پیروزی سریع و کامل، رهبران شورای همکاری خلیج فارس انتظار داشتند که ایران درگیر جنگ فرسایشی شود. آنها همچنین پی بردند که ایران می‌تواند از جنگ به منزله ابزاری برای تقویت انقلاب اسلامی استفاده کند. با این حال، برخلاف پیش‌بینی‌های اولیه که بر آغاز شورش‌های داخلی در کشورهای عضو شورا همراه بود، حکام محافظه‌کار این کشورها برای مقابله با تهدیدات عراق یا ایران علیه ثبات و امنیت و حل مشکلات داخلی خود از فرصت‌هایی که جنگ پدید آورده بود، بهره می‌بردند. جنگ محرکی بود تا این کشورها با کنار گذاشتن اختلافات و اتخاذ سیاست‌های مشترک بتوانند اقدامات نظامی را هماهنگ، و با قدرت‌های خارجی همکاری کنند و در نهایت یک حس اتحاد سیاسی را پدید آورند (Kechichian, 2002: 83).

به طور کلی، اقدامات شورا در راستای مقابله با ایران در طول جنگ تحمیلی در قالب اقدامات دیپلماتیک (در سطح منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای و در سازمان‌های بین‌المللی) و تلاش برای تقویت توان نظامی و دفاعی اعضا خلاصه می‌شد. شورای همکاری خلیج فارس را می‌توان به عنوان میدان متحد استراتژیکی سران دولت‌های عربی به رهبری عربستان در مواجهه با ایران در سطح منطقه‌ای دانست.

لذا، تمام کشورهای خلیج فارس به رهبری عربستان سعودی از رژیم بعث عراق به صورت نظامی، مالی، لجستیکی و دیپلماتیک حمایت کردند تا ماهیت انقلاب ایران را از بین ببرند و با ارائه عراق به عنوان «خبر موقت» قدرت بالقوه انقلاب اسلامی را مهار کنند. گذشته از حمایت قوی و ضروری کشورهای خلیج فارس، اعراب عراق را به عنوان یک کشور حائل که می‌تواند سیاست توسعه‌طلبانه ایران را متوقف کند، در نظر می‌گرفتند. اگر عراق شکست می‌خورد، این به معنای آن بود که بزرگترین و مستقیم‌ترین مانع پیش‌روی ایران دیگر وجود نخواهد داشت. بنابراین، ایران می‌تواند به راحتی به سایر کشورهای خلیج فارس حمله کند. در مرحله اول جنگ ایران و عراق، عراق ظاهراً در حال پیروزی در جنگ بود. تا سال ۱۹۸۲، شرایط به نفع عراق بود. از این رو، عربستان سعودی ارزیابی کرد که عراق به راحتی در جنگ پیروز خواهد شد. بنابراین، عربستان سعودی تا زمانی که ایران پاسخ مناسبی به عراق نمی‌داد، از عراق حمایت زیادی نکرد. ... علاوه بر این، دو کشور عربستان و کویت وام‌هایی تا سقف ۵۰ میلیارد دلار به عراق پیشنهاد دادند. کشورهای خلیج فارس در سال ۱۹۸۲ در مجموع ۲۴ میلیارد دلار کمک

کردند. این مبلغ با ۱۲ میلیارد دلار کمک عربستان سعودی، ۶ میلیارد دلار کمک کویت، ۴ میلیارد دلار کمک امارات متحده عربی و ۲ میلیارد دلار کمک قطر ترکیب شد. ... به همین ترتیب، عبدالله بشاره، دبیرکل شورای همکاری خلیج فارس، اظهار داشت که تهدید واقعی برای ثبات کشورهای خلیج فارس، آرزوی ایران برای تسلط بر خلیج فارس و خاورمیانه است (Rakipoğlu, 2017: 130).

لذا، طرفداری اعضای شورا از عراق با چرخش موازنه جنگ به نفع ایران تشدید شد. یعنی این کشورها پس از مشاهده اولین نشانه‌های شکست ارتش عراق در پی حوادثی نظیر فتح خرمشهر کوشیدند تا با توصل به اقدامات بین‌المللی و منطقه‌ای و ارتباط دادن جنگ تحمیلی و پیروزی‌های ایران اسلامی به امنیت امت عربی و نقض حاکمیت عراق، ایران را جنگ‌طلب جلوه داده و در کنار آن با گسیل ساختن سیل کمک‌های مالی و تسلیحاتی به رژیم بعث، ایران را تحت فشار بگذارند. به عنوان مثال به موازات فتح خرمشهر، شورای همکاری در ۱ خرداد ۱۳۶۱ در عربستان تشکیل جلسه داد و در این جلسه از جمهوری اسلامی ایران به صورت ویژه خواسته شد که به صلح‌طلبی عراق پاسخ مثبت داده و به خونریزی پایان دهد. در عین حال برای اولین بار شورا در این جلسه، ایران را به عنوان طرف سرسخت جنگ که کلیه تلاش‌های صلح را رد می‌کند، معرفی کرد. نظیر چنین مواضع خصمانه‌ای در اجلاس‌های بعدی وزیران خارجه کشورهای عربی شورای همکاری نیز در دستور کار قرار گرفت و آنها درصدد ترغیب کشورهای جهان به نخریدن نفت از ایران و نفروختن اسلحه به کشورمان برآمدند (Sadeghi & Naghdi, 2015: 161). لذا می‌توان گفت: عربستان از ظرفیت‌های نهادی منطقه‌ای برای مشروعیت‌بخشی به سیاست مهار ایران استفاده کرده است. یعنی سیاست خارجی ریاض صرفاً مبتنی بر اقدامات دوجانبه نبود، بلکه شبکه‌ای از اتحادهای منطقه‌ای برای تثبیت امنیت جمعی نیز شکل گرفت. عربستان سعودی با بهره‌گیری از شورای همکاری خلیج فارس، توانست تصور «ایران به‌عنوان تهدید مشترک» را در سطح منطقه‌ای نهادینه کند. شورا به تدریج از موضع میانجی‌گری به حمایت آشکار از عراق و مقابله با ایران تغییر جهت داد؛ تغییری که نقش محوری عربستان در آن غیرقابل انکار است. تشکیل ساختارهای دفاعی مشترک، برگزاری مانورهای نظامی «سپر شبه‌جزیره» و همکاری‌های امنیتی گسترده، همگی در واکنش به پیشروی‌های نظامی ایران و نگرانی از گسترش نفوذ انقلاب اسلامی صورت گرفت.

۳-۵. هراس از آسیب‌پذیری ژئواستراتژیک

با اینکه عربستان از برخی جهات من جمله دسترسی دریایی در بین کشورهای منطقه از موقعیت بسیار فوق‌العاده‌ای برخوردار است، اما موقعیت جغرافیایی عربستان نسبت به ایران، به‌ویژه تمرکز تاسیسات

نفتی در سواحل خلیج فارس و وابستگی به تنگه هرمز، و پراکنش شیعیان این کشور باعث افزایش ادراک تهدید بیشتر از سوی ایران شد. توان ایران در تهدید تاسیسات نفتی، بستن تنگه هرمز و بهره‌برداری از نارضایتی شیعیان شرق عربستان، این کشور را در موقعیتی از منظر ژئواستراتژیکی آسیب‌پذیر قرار داد. موقعیت جغرافیایی نسبتاً مطلوب عربستان در قیاس با عراق در برابر ایران ضرورتاً نوعی پوشش حمایتی، آنگونه که مدنظر حاکمان سعودی بود، ایجاد نمی‌کرد؛ زیرا صنایع عظیم نفت عربستان در نزدیک سواحل خلیج فارس قرار داشت؛ بنابراین، تاسیسات و پایانه‌های نفتی حیاتی این کشور در برابر تهدیدهای ایران از سه جهت آسیب‌پذیر بود. نخست اینکه، جت‌های فانتوم ایرانی در بوشهر ظرف تنها شانزده دقیقه می‌توانستند خود را به مرکز صنایع نفت عربستان در پایانه راس تنوره برسانند. دوم اینکه، مردم شیعه مرکز صنعت نفت عربستان به دلیل بی‌توجهی حکومت به مسائل و مشکلاتشان مستعد قیام و شورش بودند و سوم آنکه، بخش عظیمی از صادرات نفت عربستان در دهه ۱۹۸۰ از طریق تنگه هرمز انجام می‌شد که تحت تسلط ایران قرار داشت (Hosseini, 2002: 88). این آسیب‌پذیری ژئواستراتژیک به خصوص در زمینه وابستگی به تنگه هرمز بسیار شدید بود و به همین خاطر عربستان با توجه به اتفاقاتی مثل جنگ نفتکش‌ها که در طول جنگ رخ داد متوجه شد که باید بخشی از آسیب‌پذیری خود را جبران نماید.

تنگه هرمز یک نقطه کلیدی ترانزیت برای بازارهای جهانی نفت و گاز طبیعی است. باریکی تنگه، فقدان مسیرهای جایگزین دریایی، ظرفیت محدود گذرگاه‌های زمینی و آسیب‌پذیری‌های تاریخی در طول درگیری‌ها، آن را به یک گلوگاه برجسته برای حمل و نقل نفت و گاز طبیعی تبدیل کرده است. در صورت بسته شدن تنگه، جایگزینی حجم هر دو کالا، به ویژه در کوتاه مدت، چالش‌برانگیز خواهد بود (Ratner et al, 2025: 2). در اواخر دهه ۱۹۸۰، نزدیک به پایان جنگ ایران و عراق، نیروهای ایرانی در سراسر خلیج فارس، از جمله تنگه هرمز، به عنوان بخشی از آنچه «جنگ نفتکش‌ها» نامیده می‌شد، مین‌گذاری کردند. با به بن‌بست رسیدن درگیری در خشکی، نیروهای ایرانی و عراقی هر یک به زیرساخت‌های انرژی کشور دیگر در خلیج فارس و همچنین نفتکش‌هایی که نفت را از کشور دیگر و از کشورهای ثالث حمل می‌کردند، حمله کردند (Ratner et al, 2025: 8). علاوه بر این، بر اساس یک توافق مرزی با عراق، عربستان سعودی سه بندر خود را به عراق در دریای سرخ اختصاص داد. این موارد حاکی از کمک‌های نظامی عربستان به عراق می‌باشد (Rezapoor, 2024: 40 & 41). در این چارچوب، جنگ ایران و عراق فرصتی برای عربستان فراهم آورد تا با درک آسیب‌پذیری ژئواستراتژیک خود با مهار ایران و جلوگیری

از تسلط آن بر خلیج فارس، این تنگنای ژئوپولیتیکی و تهدیدات منطقه‌ای را تا حد زیادی مدیریت کند. لذا با توسعه خطوط لوله و توسعه صادرات نفت از طریق دریای سرخ برای خود و عراق، باعث تضعیف این فرصت ژئوپولیتیکی ایران شد. ادراک این تهدید منجر به اتخاذ تصمیمات اساسی از جانب عربستان در زمینه ژئواکونومی - سازی این جنگ شد.

۳-۶. ژئواکونومی سازی جنگ: استفاده ابزاری از نفت

بی شک یکی از مهمترین عوامل تاثیرگذار در روند جنگ ایران و عراق، موقعیت و توان اقتصادی طرفین در طول این دوران و قبل و بعد از آن بود. این توانایی‌ها بالطبع به میزان تولید نفت، صادرات آن و نیز صادرات غیرنفتی و ارزش حاصل از آن بستگی داشت و می‌توانست در فراز و نشیب دوران جنگ در کنار عوامل سیاسی، نظامی و فرهنگی عامل تعیین کننده‌ای باشد (Jalilvand, 2009: 40). همانگونه که در بالا نیز اشاره شد، یکی از اقدامات عربستان، استفاده از نفت به عنوان ابزار ژئواکونومیک برای تضعیف ایران در خلال این جنگ است. سیاست کاهش قیمت نفت، افزایش تولید، راه‌اندازی خطوط لوله انتقال نفت از طریق دریای سرخ و همراهی با راهبردهای آمریکا در اوپک، با هدف اعمال فشار اقتصادی بر ایران و کاهش توان مالی آن برای تداوم جنگ دنبال شد. حمایت از صادرات نفت عراق از مسیرهای جایگزین و ایجاد خطوط لوله به دریای سرخ، افزایش سقف تولید روزانه و کاهش قیمت نفت بخشی از راهبرد عربستان برای دور زدن تنگه هرمز و تداوم فشار اقتصادی و راهبردی بر ایران بودند.

ایران در ابتدای سال ۱۹۸۶ با مشکل تازه‌ای در درآمدهای نفتی روبرو شد. بهای نفت در ماه‌های نخست سال ۱۹۸۶ از ۲۸ دلار به ۱۴ دلار سقوط کرد. به نوشته نشریه میدل ایست اکونومیست، پس از تسخیر بندر عراقی فاو به دست نیروهای ایران، عربستان که تا قبل آن بر اساس سهمیه تعیین شده روزانه ۴/۳۵ میلیون بشکه نفت خام تولید می‌کرد، ناگهان تولید نفت خود را به شش میلیون بشکه در روز افزایش داد. منابع آگاه غرب، ایران را بزرگترین متضرر سقوط نفت اعلام کردند. زیرا عراق زیان‌های وارد شده را از طریق افزایش تولید جبران کرد. بر پایه برآوردها در این سال، در برابر ۴۵ درصد کاهش درآمد ارزی ایران، عراق تنها ۸ درصد کاهش درآمد را تجربه نمود (Jahanbakhsh & Hojjatinia, 2022: 20). در اوایل سال ۱۳۶۵ که اوپک سیاست دفاع از قیمت‌های هنگفت نفت را در پیش گرفته بود و پیوسته سهم تولید خود را در بازار جهانی کاهش می‌داد، عربستان سیاست جنگ قیمت در بازار نفت را در پیش گرفت. عربستان در آذر ۱۳۶۴ در جلسه ۷۶ اوپک، با طراحی توطئه نفتی علیه ایران طرح جدیدی را مبنی بر دفاع از سهمیه اوپک در بازار جهانی حتی به بهای کاهش قیمت نفت ارائه داد. این طرح با

وجود مخالفت ایران تصویب شد و عربستان و سایر شیخ‌نشین‌های عرب در معارضه با ایران، بازارهای نفتی را آنچنان اشباع کردند که قیمت نفت به کمترین سطح خود در تاریخ رسید. در آن زمان، یک واقعیت سیاسی عربستان را مجبور می‌کرد تا در بازار نفت تصمیمی تعیین کننده اتخاذ کند. آن واقعیت سیاسی این بود که در جنگ ایران و عراق، رزمندگان ایرانی موفق شده بودند بندر استراتژیک فاو را تصرف کنند و بر سه چهارم میادین نفت عراق تسلط یابند. هدف اصلی این توطئه آن بود که با قطع درآمدهای ارزی حاصل از نفت ایران و همچنین با بمباران پایانه‌های نفتی ایران توسط عراق، و با ایجاد مشکلات داخلی و با تضعیف تدارکات و پشتیبانی جنگی، ایران را به پای میز مذاکره بکشاند. در صورتی که قیمت‌های هنگفت نفت می‌توانست موفقیت‌های بیشتر ایران را در جنگ تضمین کند. حاکمان سعودی تصمیم گرفتند از یک سو تولید خود را افزایش دهند و بر سیاست دفاع از قیمت‌های هنگفت نفت اوپک خط پایان بکشند و از سوی دیگر با کاهش قیمت‌ها، از حدود ۳۰ دلار به کمتر از ۱۰ دلار در هر بشکه، توان مالی ایران را برای پیروزی در جنگ تحلیل ببرند (Shafiei, et al, 2017: 18).

با تسخیر بندر استراتژیک فاو، هرچند راه دسترسی عراق به دریا بسته شد، اما برخلاف تصور طراحان این عملیات نه تنها گره کور جنگ باز نشد، بلکه با منسجم‌تر شدن جبهه مخالف ایران اوضاع بیش از پیش پیچیده شد. پس از اینکه حامیان عرب رژیم عراق از رایزنی‌های سال ۶۳ خود با ایران برای خاتمه دادن به جنگ به نتیجه نرسیدند، این کشورها به رهبری عربستان به فاز جدیدی وارد شدند که بعدها به «جنگ قیمت‌ها» شهرت یافت. در هر حال، سال ۱۳۶۴ با فراز و فرودهای فراوان و سقوط درآمدهای نفتی ایران به ۱۲.۹ میلیارد دلار به پایان رسید. به رغم کاهش شدید درآمدهای نفتی ایران در سال ۱۳۶۴ تأثیرات اصلی جنگ قیمت‌ها در سال ۱۳۶۵ رخ نمود، زیرا از آغاز جنگ تا این سال، هزینه‌های جنگ، حدود یک سوم درآمدهای نفتی بود، اما در این سال با کاهش درآمدهای نفتی و افزایش هزینه‌های جنگ به تدریج این دو با هم برابر شدند. کاهش شدید قیمت و میزان صادرات نفت باعث شد فروش نفت ایران در سال ۱۳۶۵ به ۵.۹ میلیارد دلار کاهش یابد. کاهش درآمدهای نفتی، علاوه بر جنگ، زندگی روزمره مردم را نیز تحت تأثیر قرار داد. در سال ۱۳۶۶ در پی تشدید جنگ نفتکش‌ها اخبار و قرائن از فعالیت شدید کشورهای حامی عراق برای اعمال فشار و محدودیت بر ایران حکایت داشت. عربستان سعودی با فروش نفت ارزان و افزایش عرضه، درآمدهای نفتی ایران را که بزرگترین پشتوانه مادی جنگ بود، به نحو محسوسی کاهش داد. در این سال به رغم افزایش مختصر قیمت نفت و ابتکاراتی که در صادرات آن صورت گرفت (و حداقل صادرات در حجم قبلی را ممکن کرد)، درآمدهای نفتی در حد

۹ میلیارد دلار باقی ماند که دیگر هزینه‌های جنگ را پوشش نمی‌داد. در سال ۱۳۶۷ برای نخستین بار هزینه جنگ از کل درآمدهای نفتی پیشی گرفت و ۳۰ درصد از آن فراتر رفت (۹۶ میلیارد تومان هزینه جنگ در برابر ۶۶ میلیارد تومان درآمد نفت). این موضوع نشان می‌داد که درآمد کشور برای تامین هزینه جنگ کافی نیست. در سال پایانی جنگ عراق بمباران مراکز نفتی را هرچه بیشتر تشدید کرد. به علاوه آمریکا نیز به بهانه تعقیب و گریز قایق‌های تندرو سکوها‌های نفتی ایران را در خلیج فارس مورد حمله قرار داد. این اقدامات نشان می‌داد که آمریکا و متحدانش برای وادار کردن ایران جهت پایان دادن به جنگ و ترک عملیات نظامی عزم جدی دارند (Jalilvand, 2009: 46). در راستای کمک عربستان به عراق، همچنین عربستان اجرای قرارداد «نفت خام فارغ از جنگ» را آغاز کرد. کویت به همراه عربستان از فوریه سال ۱۹۸۳ روزانه ۳۳۰ هزار بشکه از نفت خام خود را به مصرف کنندگان عراقی می‌فروخت. سهم عربستان ۲۰۰۰۰۰ بشکه در روز بود (Nonneman, 2004: 63).

لذا همانگونه که ملاحظه شد، رهبران عربستان در اوپک با اشباع بازار نفت در سال ۱۹۸۶ باعث سقوط قیمت نفت شدند تا ایران به شدت در مضیقه مالی قرار گیرد. نتیجه این اقدام سقوط قیمت نفت به نه دلار بود. این کاهش قیمت که با حمله عراقی‌ها به پایانه‌های نفتی ایران همراه بود، باعث شود تا درآمد ایران از محل صدور نفت از شانزده میلیارد دلار در سال ۱۳۶۴ به شش میلیارد دلار در سال ۱۳۶۵ تنزل یابد. در اواخر جنگ هم آمریکا عملاً در خلیج فارس با ایران وارد جنگ شد و با به آتش کشیدن سکوها‌های نفتی و نفتکش‌های ایرانی، جبهه جدیدی در برابر ایران گشود (Okruhlik, 2003: 116). بدین طریق، ایران با حمله عراق به نفتکش‌ها، از سه طریق تحت فشار فزاینده قرار گرفت: الف) کاهش درآمدهای نفتی از طریق محدود شدن صدور نفت، ب) افزایش هزینه‌های تولید و صدور نفت به دلیل ایراد خسارات به منابع و پایان‌های نفتی ج) تخلف کشورهای صادر کننده نفت به ویژه عربستان و کویت از سهمیه‌های تعیین شده و کاهش قیمت آن (Jalilvand, 2009: 49).

تلاش عربستان برای مهار و تضعیف رژیم جدید ایران با استفاده از نفت به عنوان سلاح دو جنبه داشت. اول، ریاض قصد داشت سایر کشورهای حوزه خلیج فارس را در مقابل تلاش‌های ایران برای کاهش تولید نفت خام و افزایش قیمت‌ها، حمایت کند. دوم، حمایت عربستان از عراق در طول جنگ هشت ساله‌اش، بخشی از همان استراتژی جلب حمایت منطقه‌ای برای مهار ایران و انقلاب اسلامی بود (Entesar, 1984: 50). سطح انسجام بین کشورهای متحد عربی زمانی قابل مشاهده است که کویت و عربستان سعودی به نمایندگی از عراق شروع به فروش نفت کردند. عربستان سعودی و عراق معاهده‌ای

را برای ساخت خطلوله نفتی برای باز کردن مسیر نفت عراق به بازارهای بین‌المللی از دریای سرخ امضا کردند، زیرا به دلیل محاصره دریایی ایران نمی‌توانست از تنگه‌های خلیج هرمز عبور کند (Rakipoglo, 2017: 130). ادراک این تهدید از جانب عربستان، منجر به ساخت یا تقویت خطلوله قبلی انتقال نفت مثل خطلوله شرق-غرب عربستان در این کشور شد. «این خطلوله بطول ۱۲۰۰ کیلومتر در سال ۱۹۸۱ با ظرفیت اولیه ۱.۸۵ میلیون بشکه در روز بین منطقه آب‌نشین واقع در شرق عربستان و بندر ینبع در ساحل دریای سرخ واقع در غرب این کشور احداث شد. در سال ۱۹۸۷ با بروز جنگ ایران و عراق ظرفیت این خطلوله با احداث یک خطلوله ۵۶ اینچی جدید به موازات خطلوله قبلی، به ۳.۲ میلیون بشکه در روز افزایش پیدا کرد در نهایتاً در سال ۱۹۹۳ این ظرفیت به ۵.۱ میلیون بشکه در روز افزایش یافت (Seifollahi-Moghadam, 2012). در همین راستا کویت و عربستان سعودی شروع به فروش نفت به نیابت از عراق کردند. عربستان سعودی و عراق توافق‌نامه‌هایی برای ساخت لوله نفت امضا کردند تا مسیری برای نفت عراق به بازار بین‌المللی از دریای سرخ باز کنند، زیرا نمی‌توانست از تنگه‌های خلیج فارس به دلیل مسدودسازی نیروی دریایی ایران عبور کند (Rezapoort, 2024: 40 & 41).

در این زمینه، عربستان سعودی و کویت تصمیمی در مورد افتتاح میدان نفتی در هافجی (در منطقه بی‌طرف) گرفتند. با اتخاذ این تصمیم، عراق فرصتی برای حمایت اقتصادی پیدا می‌کرد. عراق در وضعیت اقتصادی بدی قرار داشت. صادرات نفت آن از ۲۶ میلیارد دلار به ۱۰ تا ۷ میلیارد دلار در سال ۱۹۸۲ کاهش یافت. ... سطح انسجام بین کشورهای عربی متحد را می‌توان زمانی مشاهده کرد که کویت و عربستان سعودی شروع به فروش نفت از طرف عراق کردند. عربستان سعودی و عراق قراردادی را برای ساخت خطلوله نفت امضا کردند تا مسیری برای نفت عراق به بازار بین‌المللی از دریای سرخ باز شود، زیرا به دلیل محاصره دریایی ایران، نفت نمی‌توانست از تنگه‌های خلیج فارس عبور کند (Rakipoglu, 2017: 130).

این اقدام عربستان نمونه‌ای از به‌کارگیری هوشمندانه ابزار اقتصادی در سیاست خارجی بود. ژئواکونومی‌سازی جنگ، یعنی ترکیب فشار مالی و سیاست انرژی با اقدامات نظامی-سیاسی، نشان می‌دهد که عربستان جنگ را از میدان نظامی به میدان اقتصادی نیز منتقل کرده بود.

۳-۷. تقابل ژئوپولیتیک و عمومی‌سازی تهدید ایران

در سال‌های پایانی جنگ عراق با ایران، تقابل میان ایران و عربستان از سطح ژئوپولیتیکی-امنیتی فراتر رفته و به حوزه‌های سیاسی، رسانه‌ای و هویتی گسترش یافته است. حوادث حج در سال‌های ۱۳۶۵ و

۱۳۶۶، اتهام‌زنی‌های متقابل، معرفی ایران به‌عنوان کشوری تروریستی و نهایتاً قطع روابط دیپلماتیک در سال ۱۳۶۷، اوج این تقابل را رقم زده است. نیروهای امنیتی عربستان در ایام حج سال ۱۳۶۵، موفق به کشف مواد منفجره از تعدادی زائر ایرانی شدند که گویا از باند مهدی هاشمی، برادر داماد ایت الله منتظری بودند. پلیس سعودی مواد منفجره را کشف کرد و این افراد را به محض ورود به عربستان دستگیر و بازداشت کرد. این جریان دستمایه تبلیغات ضدایرانی سعودی‌ها و معرفی ایران به‌عنوان کشوری تروریستی شد (Shafiei, et al, 2017: 13).

سردی حاکم بر روابط دو کشور و تشدید آن توسط آمریکا با هدایت جریانات منطقه‌ای بر ضد ایران، همچنین شهادت ۴۰۰ تن از حجاج ایرانی در مراسم حج ۱۳۶۶ که اعتراض شدید جمهوری اسلامی را به دنبال داشت و در نهایت حمله تظاهرکنندگان تهرانی به سفارت عربستان در تهران- ۲۶ مرداد ۱۳۶۶- که کشته شدن یک دیپلمات سعودی- الغامدی- را به همراه داشت، تیرگی روابط دو کشور را به اوج خود رساند. سرانجام در ششم اردیبهشت ۱۳۶۷ عربستان اقدام به قطع یکجانبه مناسبات سیاسی با جمهوری اسلامی ایران کرد و این قطع رابطه حدود سه سال به طول انجامید. در این میان، اقدام عربستان به کشتار حجاج ایرانی رویارویی دو کشور را تشدید کرد و هر دو کشور جنگ تبلیغاتی را علیه یکدیگر آغاز کردند. ... عربستان با حمایت رسانه‌های غربی کوشید از فشار این جنایت و واکنش جهان اسلام و افکار عمومی بر خود بکاهد؛ همچنین این کشور با نفوذ مالی و فرهنگی، که در کشورهای اسلامی از آن برخوردار بود، حمایت اکثر کشورها به خصوص لیبی علیه جمهوری اسلامی ایران را جلب کرد (Moosavi Dehmardi, 2016: 77).

این جنایت در ظاهر برای سرکوب مراسم برائت از مشارکان اتفاق افتاد؛ اما با توجه به اینکه حکومت سعودی در زمره حکومت‌های وابسته به ایالات متحده آمریکا محسوب می‌شود، می‌توان کشتار حجاج ایرانی در سال ۱۳۶۶ را براساس دستور آمریکا و در جهت مقابله با «صدور انقلاب اسلامی» تحلیل کرد. دلیل دیگری که می‌توان اثبات کرد که عربستان فاجعه جمعه سیاه مکه را با هماهنگی آمریکا اجرا کرد، در سیاست‌های خصمانه آمریکا علیه جمهوری اسلامی برای پذیرش قننامه ۵۹۸ تجزیه و تحلیل می‌شود. پس از این حادثه خونین، ایران همچنین خواستار آن شد که خادمی حرمین شریفین از دست سعودی‌ها خارج شود. این حوادث موجب تیرگی روابط شد و در نهایت در تاریخ ۱۳۶۷/۲/۶ عربستان به قطع یکجانبه مناسبات سیاسی با جمهوری اسلامی اقدام کرد. و به این ترتیب، امکان گرفتن ویزای حج برای زائران ایرانی میسر نشد و حتی در مراسم حج زائران ایرانی هم وقفه افتاد (Shafiei, Et Al, 2017: 14).

بعد از این اتفاقات، رئیس جمهور ایران، علی اکبر هاشمی رفسنجانی خواستار محو حکومت سعودی از منطقه شد. پس از این واقعه مطبوعات عربستان سعودی از آزادی کامل برای حمله به ایران برخوردار شدند و سعود الفیصل در نشست وزرای خارجه کشورهای عرب در ماه اوت ۱۹۸۷ در تونس از ایرانیان به عنوان تروریست یاد کرد (Nonneman, 2026: 68).

بزرگترین خیانت آل سعود، همکاری با سازمان منافقین در این فاجعه کشتار حاجیان ایرانی در حج سال ۱۳۶۶ بود. براساس آنچه مسعود رجوی در مذاکرات پنهانی اش با سپهد صابرالدوری رئیس سرویس کل اطلاعات عراق می گوید، سرکرده گروهک منافقین، در سال ۶۶ و همزمان با وقایع مکه با دعوت نامه رسمی که از ملک فهد دریافت می کند به شکل محرمانه عازم عربستان می شود. علاوه بر این، هاشم المسکری معاون دبیرکل شورای همکاری خلیج فارس در مصاحبه با روزنامه البیان چاپ دوبی رسماً اعتراف کرد: «آنچه که در مکه مکرمه اتفاق افتاد، جز پیامدهای جنگ ایران و عراق نمی باشد» (Farajollahi, 2009: 203). در سال ۱۹۸۸ زمانی که صدام به قصد حج عمره وارد عربستان شد. در دیدار خود با پادشاه فهد پیشنهاد آتش بس را مجدداً مطرح کرد. فهد در پیغام عید فطر خود در ۱۶ می، رهبر عراق را به خاطر تحمیل تجاوزات و سرکوبگری های پی در پی ایران ستایش کرد

لذا می توان گفت، در سال های پایانی جنگ، تقابل ایران و عربستان وارد مرحله ای از امنیتی سازی و عمومی سازی تهدید شد؛ به گونه ای که عربستان کوشید تصویر ایران را نه صرفاً به عنوان یک رقیب ژئوپلیتیکی، بلکه به عنوان تهدیدی علیه نظم منطقه ای، امنیت حج و ثبات جهان اسلام بازنمایی کند. عربستان سعودی کوشید تصویر ایران را در حوزه های سیاسی، رسانه ای و هویتی به عنوان تهدیدی برای نظم منطقه ای و امنیت جهان اسلام بازنمایی کند. ریاض تلاش کرد پرونده ایران را در نشست ها و رسانه ها علیه «مداخله منطقه ای» برجسته کند. این روند نشان می دهد که سیاست مهار ایران از محدوده نظامی - امنیتی فراتر رفته و به حوزه نرم و رسانه ای نیز سرایت کرده است. به عبارتی، عربستان با بهره گیری همزمان از ابزارهای نرم و نمادین، تلاش کرده تصویر ایران به عنوان تهدید را تثبیت کند.

۴. بحث: مفصل بندی گفتمانی تهدید

در گفتمان سیاست خارجی و امنیتی عربستان سعودی طی جنگ تحمیلی، «ایران به مثابه تهدید» به عنوان دال مرکزی عمل می کند؛ دالی که سایر مفاهیم امنیتی، هویتی، ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی پیرامون آن مفصل بندی شده و معنا می یابند. این دال مرکزی، نه صرفاً بازتاب یک واقعیت عینی، بلکه محصول یک فرآیند گفتمانی فعال است که در آن معنا تثبیت، تعمیم و عمومی سازی می شود. تحلیل گفتمان سیاست

عربستان سعودی در قبال جمهوری اسلامی ایران طی جنگ تحمیلی نشان می‌دهد که «تهدید ایران» نه صرفاً یک واقعیت عینی، بلکه برساخته‌ای گفتمانی است که در تعامل میان ادراک تهدید، آسیب‌پذیری‌های درونی و کنش‌های مقابله‌ای شکل گرفته است.

بعد از سقوط نظام پادشاهی در ایران و سیاست دو ستونی نیکسون و روی کار آمدن انقلاب اسلامی در این کشور، با توجه به مبانی گفتمان لاکلا و موف، سیاست خارجی عربستان در خصوص ایران به نوعی دچار یک کشمکش گفتمانی می‌شود. در این شرایط سیاست خارجی سرگردان عربستان، به دنبال تعریف گفتمان مورد نظر خود و ایجاد یک هژمونی معنایی می‌گردد که جنگ تحمیلی عراق بر علیه ایران این بستر را برای عربستان فراهم می‌سازد تا گفتمان ایران انقلابی به «مثابه تهدید» را در سیاست خارجی خود و سطح منطقه خلیج فارس تثبیت نماید. جنگ تحمیلی باعث طرد و حاشیه‌رانی سایر گفتمان‌های احتمالی در خصوص ایران شد و توجیهات لازم را در اختیار عربستان قرار داد تا دال مرکزی ایران به «مثابه تهدید» و سایر دال‌های پیرامونی آن را تثبیت نماید. لذا، در این چارچوب، گفتمان مسلط عربستان را می‌توان در قالب یک زنجیره معنایی سه‌سطحی شامل «تولید تهدید»، «ادراک آسیب‌پذیری ژئواستراتژیک» و «کنش مقابله‌ای» تحلیل کرد.

تولید و بازنمایی گفتمانی تهدید ایران: در سطح نخست، عربستان سعودی از طریق سازوکارهای گفتمانی، ایران را به‌عنوان «دیگری تهدیدکننده» بازنمایی می‌کند. انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ نقطه گسست بنیادین در نظم هویتی - سیاسی منطقه‌ای بود و گفتمان رسمی عربستان، این تحول را نه یک تغییر داخلی، بلکه تهدیدی فراملی علیه مشروعیت، ثبات و نظم محافظه‌کارانه خلیج فارس صورت‌بندی کرد. در این چارچوب، ایران به‌عنوان بازیگری ایدئولوژیک، انقلابی و مداخله‌گر معرفی شد که با نفی نظام‌های سلطنتی و طرح ایده صدور انقلاب، بنیان‌های مشروعیت دینی و سیاسی عربستان را به چالش می‌کشید. جنگ تحمیلی این ادراک را تشدید کرد و ایران در گفتمان سعودی به‌عنوان عامل بی‌ثباتی امنیت خلیج فارس و تهدیدکننده نظم منطقه‌ای بازنمایی شد. عربستان از طریق مفصل‌بندی گفتمانی، مجموعه‌ای از دال‌های شناور را در قالب یک زنجیره هم‌ارزی پیرامون «تهدید ایران» تثبیت می‌کند. در این زنجیره، مفاهیم زیر به‌طور معنادار هم‌ارز می‌شوند: انقلاب اسلامی، صدور انقلاب، بی‌ثباتی منطقه‌ای، افراط‌گرایی ایدئولوژیک، تهدید مشروعیت نظام‌های سلطنتی و ناامنی خلیج فارس، شیعه رافضی و صفوی‌گرا. این هم‌ارزی معنایی باعث می‌شود که ایران نه یک بازیگر معمول منطقه‌ای، بلکه یک «تهدید وجودی» برای

نظم سیاسی - هویتی عربستان صورت‌بندی شود. در این چارچوب، جنگ تحمیلی به مثابه لحظه‌ای گفتمانی عمل می‌کند که امکان تثبیت این معنا را فراهم می‌سازد.

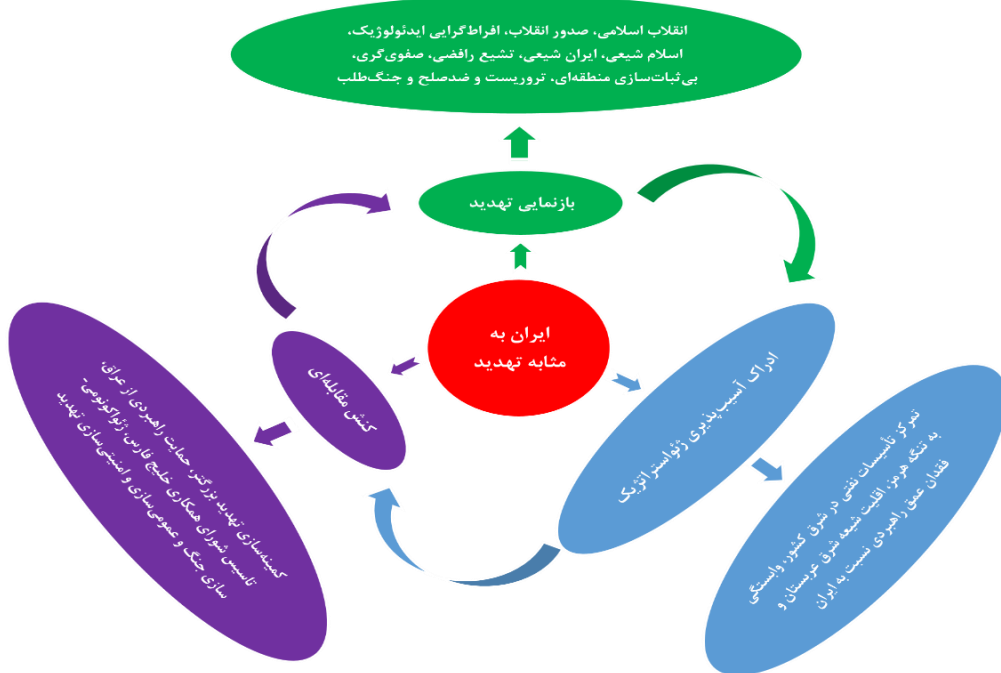
در سال‌های پایانی جنگ، با حوادث حیح ۱۳۶۵ و ۱۳۶۶ و تشدید منازعات سیاسی و رسانه‌ای، زنجیره هم‌ارزی گسترش یافته و دال‌های جدیدی مانند «تروریسم»، «بی‌ثبات‌سازی جهان اسلام» و «تهدید امنیت زائران» به آن افزوده می‌شود. این فرایند، نشانه ورود گفتمان تهدید به مرحله عمومی‌سازی است؛ جایی که معنا دیگر صرفاً در سطح نخبگان امنیتی باقی نمی‌ماند. در این مرحله، تهدید ایران از سطح نخبگانی فراتر رفت و به افکار عمومی جهان اسلام و نظام بین‌الملل منتقل شد.

ادراک آسیب‌پذیری‌های ژئواستراتژیک: سطح دوم تحلیل به این پرسش می‌پردازد که چرا عربستان سعودی این تهدید را تا این حد جدی و وجودی تلقی می‌کرد. پاسخ در ادراک آسیب‌پذیری‌های ژئواستراتژیک و درونی این کشور نهفته است. تمرکز تأسیسات نفتی در شرق عربستان و ساحل خلیج فارس، وابستگی حیاتی به تنگه هرمز، فقدان عمق راهبردی مؤثر در برابر ایران و اقلیت شیعه در مناطق نفت‌خیز، عربستان را در برابر توان بالقوه ایران برای تهدید جریان انرژی یا امنیت داخلی در موقعیتی آسیب‌پذیر قرار می‌داد. در گفتمان امنیتی سعودی، توان ایران در بستن تنگه هرمز یا هدف قرار دادن زیرساخت‌های نفتی، به مثابه تهدیدی مستقیم علیه بقا و ثبات اقتصادی کشور معنا شد. افزون بر این، وجود اقلیت شیعه در مناطق نفت‌خیز شرق عربستان، بعد هویتی - داخلی آسیب‌پذیری را تقویت می‌کرد. گفتمان رسمی عربستان، ایران را قادر به بهره‌برداری از نارضایتی‌های مذهبی و اجتماعی این مناطق می‌دانست و این امر، پیوندی میان تهدید خارجی و آسیب‌پذیری داخلی ایجاد می‌کرد. بدین ترتیب، تهدید ایران در ذهن سیاست‌گذاران سعودی، ماهیتی ترکیبی از ژئوپولیتیک، هویتی و امنیت داخلی یافت. بر این اساس، گفتمان تهدید ایران از طریق مفصل‌بندی با دال‌های آسیب‌پذیری ژئواستراتژیک عربستان تثبیت می‌شود. این دال‌های فرعی، کارکردی کلیدی در قابل‌باور کردن تهدید دارند. در چارچوب لاکلا و موف، این دال‌ها نقش دال‌های تقویتی را ایفا می‌کنند که دال مرکزی «تهدید ایران» را از سطح انتزاعی به سطح امنیت وجودی پیوند می‌زنند. به‌ویژه، پیوند گفتمانی میان «تهدید خارجی» و «آسیب‌پذیری داخلی» موجب می‌شود ایران نه تنها یک خطر ژئوپولیتیکی، بلکه تهدیدی علیه انسجام اجتماعی و ثبات سیاسی عربستان معنا شود. بدین ترتیب، گفتمان سعودی موفق می‌شود ناامنی را طبعی‌سازی کرده و سیاست‌های تقابلی خود را به عنوان واکنشی اجتناب‌ناپذیر بازنمایی کند.

کنش‌های مقابله‌ای و راهبردی عربستان: در سطح سوم، گفتمان تهدید به کنش سیاسی - راهبردی ترجمه می‌شود. عربستان سعودی برای مدیریت و مهار تهدید ادراک‌شده ایران، مجموعه‌ای از اقدامات مکمل را در پیش گرفت که همگی در چارچوب یک راهبرد گفتمانی - عملی قابل فهم‌اند. نخست، حمایت همه‌جانبه از عراق به عنوان ابزار موازنه‌سازی تهدید در دستور کار قرار گرفت. عربستان، جنگ را فرصتی برای مهار ایران و جلوگیری از برتری ژئوپولیتیکی آن در خلیج فارس تلقی کرد و از طریق کمک‌های مالی، سیاسی و دیپلماتیک و دفاعی نقش فعالی در تداوم توان جنگی عراق ایفا نمود. دوم، با تأسیس شورای همکاری خلیج فارس، تهدید ایران از سطح ملی به سطح منطقه‌ای ارتقا یافت. این نهاد، سازوکاری برای نهادینه‌سازی گفتمان تهدید ایران و جمعی‌سازی ادراک ناامنی میان دولت‌های محافظه‌کار عربی خلیج فارس بود. سوم، عربستان از ابزارهای ژئواکونومیک برای انتقال جنگ از میدان نظامی به میدان اقتصادی بهره برد. افزایش تولید نفت، کاهش قیمت‌ها و همراهی با سیاست‌های انرژی ایالات متحده، بخشی از راهبرد ژئواکونومی‌سازی جنگ بود که هدف آن تضعیف توان مالی ایران و کاهش ظرفیت ادامه جنگ محسوب می‌شد. در نهایت، استفاده از رسانه، دیپلماسی و نمادهای مذهبی برای عمومی‌سازی تهدید، مکمل اقدامات سخت و اقتصادی شد و نشان داد که سیاست مهار عربستان، ماهیتی چندسطحی و تلفیقی دارد.

در نظریه لاکلا و موف، تثبیت معنا بدون طرد ممکن نیست. در این گفتمان، ایران به عنوان «دیگری خصمانه» طرد می‌شود و در مقابل، عربستان خود را در جایگاه؛ حافظ ثبات، مدافع نظم منطقه‌ای، ضامن امنیت انرژی و حامی جهان اسلام میانه‌رو و حتی نظام بین‌الملل قرار می‌دهد. این دوگانه‌سازی باعث می‌شود که هرگونه کنش ایران، حتی دفاعی یا واکنشی، در چارچوب گفتمان مسلط، تهدیدآمیز تفسیر شود. در سطح نهایی، گفتمان تهدید ایران به مجموعه‌ای از کنش هژمونیک ترجمه می‌شود که هدف آن تثبیت این معنا در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی است. این اقدامات، نه صرفاً سیاست‌های پراکنده، بلکه عناصر یک پروژه هژمونیک هستند که در آن عربستان می‌کوشد معنای «تهدید ایران» را به معنای مسلط در نظم امنیتی خلیج فارس تبدیل کند.

شکل ۱. مفصل‌بندی گفتمانی تهدید ایران از منظر عربستان سعودی در بستر جنگ تحمیلی

بر اساس چارچوب لاکلا- موف، می‌توان گفت گفتمان عربستان در دوران جنگ تحمیلی، با محوریت دال مرکزی «تهدید ایران»، از طریق زنجیره هم‌ارزی، طرد گفتمانی و کنش‌های هرژمونیک، موفق به تثبیت یک روایت امنیتی مسلط شد. این گفتمان، مبنای نظری و معنایی بسیاری از سیاست‌های منطقه‌ای عربستان در دهه‌های بعد را نیز فراهم ساخت.

مفصل‌بندی گفتمانی مذکور نشان می‌دهد که عربستان چگونه توانسته است با استفاده از فضای جنگ تحمیلی بین دو بازیگری که هر دو برای این کشور ناخوشایند بودند، بین مولفه‌های مختلفی که در فضای غیرجنگی معنای دیگری خواهند داشت، دست به طرد معنایی بزند و بین آنها رابطه برقرار نماید تا گفتمان مطلوب وی شکل بگیرد. در این وضعیت برخی از دال‌های شناور، که در میدان گفتمان دارای معانی متعددی هستند، با توجه به هر کدام از طرفین جنگ از معنای خاصی برخوردار شدند. به عنوان مثال، حربه نفت با اینکه ابزار کمکی برای تحمیل فشار مضاعف بر ایران بود، ولی برای عراق برعکس

تعریف گردید و سعی شد این ابزار برای این کشور به گونه‌ای بکار رود که فشار ناشی از جنگ بر این کشور را کاهش دهد.

نتیجه‌گیری

یافته‌ها و تحلیل‌های این پژوهش نشان می‌دهد که جنگ ایران و عراق را نمی‌توان صرفاً به‌عنوان یک منازعه نظامی دوجانبه میان عراق و ایران تحلیل کرد، بلکه این جنگ در سطحی عمیق‌تر، به بستری ساختاری برای شکل‌گیری، بازتولید و تثبیت تصورات ژئوپولیتیکی تهدید عربستان سعودی از جمهوری اسلامی ایران تبدیل شد. در این چارچوب، عربستان سعودی نه به‌عنوان بازیگری منفعل، بلکه به‌مثابه کنشگری فعال، با بهره‌گیری از سازوکارهای گفتمانی تلاش کرد تهدید ادراک‌شده از ایران را مدیریت و مهار کند. تحلیل گفتمانی پژوهش نشان داد که دال مرکزی «ایران به مثابه تهدید» در گفتمان امنیتی-سیاسی عربستان، طی جنگ تحمیلی تثبیت شد و پیرامون آن مجموعه‌ای از دال‌های فرعی شکل گرفت. سیاست عربستان سعودی در قبال ایران در دوران جنگ تحمیلی، در قالب یک گفتمان منسجم تهدیدمحور قابل تبیین است که در سه سطح به‌هم پیوسته مفصل‌بندی شده است. در سطح نخست، «بازنمایی تهدید»، ایران پس از انقلاب اسلامی به‌عنوان «دیگری تهدیدکننده» نظم سیاسی، هویتی و امنیتی عربستان بازساخت شد؛ بازنمایی‌ای که تهدید را نه صرفاً نظامی، بلکه ایدئولوژیک، سیاسی و مذهبی تعریف می‌کرد. در سطح دوم، این بازنمایی با «ادراک آسیب‌پذیری ژئواستراتژیک» عربستان پیوند خورد و آسیب‌پذیری‌های ژئواستراتژیک، ژئواکونومیک و اجتماعی این کشور در چارچوب گفتمان تهدید ایران معنادار شد. در نهایت، در سطح سوم، «کنش مقابله‌ای» عربستان به‌مثابه پیامد طبیعی این دو سطح پیشین شکل گرفت؛ کنش‌هایی که از حمایت راهبردی از عراق و نهادسازی منطقه‌ای در قالب شورای همکاری خلیج فارس تا ژئواکونومی‌سازی جنگ و عمومی‌سازی رسانه‌ای تهدید ایران را در بر می‌گرفت. بدین ترتیب، یافته‌ها نشان می‌دهد که تقابل ایران و عربستان در دوران جنگ، نه واکنشی مقطعی، بلکه حاصل تثبیت یک گفتمان هژمونیک امنیتی بوده است که از طریق پیوند معنا، ادراک و عمل سیاسی، سیاست مهار ایران را مشروعیت‌بخشی و نهادینه کرده است. جنگ ایران و عراق نه تنها موجب تثبیت تصویر ایران به‌عنوان تهدید در ذهن نخبگان سیاسی عربستان شد، بلکه چارچوب گفتمانی سیاست منطقه‌ای عربستان را بنیان نهاد؛ چارچوبی که در آن، ایران همواره به‌عنوان منبع بی‌ثباتی، تهدید هویتی و چالش ژئوپولیتیکی بازنمایی می‌شود. این چارچوب گفتمانی، رفتارهای بعدی عربستان در قبال ایران را نیز قابل فهم می‌سازد و نشان می‌دهد که بسیاری از تنش‌های معاصر ریشه در تصورات و معناهایی دارند

که در دوران جنگ تحمیلی شکل گرفته‌اند. عربستان سعودی بر اساس واقعیت‌های صرف ژئوپولیتیکی واکنش نشان نداد، بلکه این واقعیت‌ها را از خلال گفتمان خاصی معنا کرد و سپس بر مبنای این معناپردازی دست به کنش زد. بنابراین، سیاست عربستان در قبال ایران را باید حاصل تعامل میان «معنا»، «فضا» و «قدرت» دانست؛ تعاملی که در بستر جنگ ایران و عراق به صورت منسجم شکل گرفت و در دهه‌های بعد نیز تداوم یافت.

یافته‌های این پژوهش حاوی دلالت‌های نظری و سیاستی خاصی است که لازم است مورد دقت قرار گیرند. نخستین دلالت نظری این پژوهش آن است که تصورات ژئوپولیتیک را باید به مثابه متغیری میانجی میان واقعیت‌های عینی جغرافیایی و کنش‌های سیاست خارجی تحلیل کرد. عربستان سعودی صرفاً بر اساس موازنه مادی قدرت یا تهدیدات فیزیکی واکنش نشان نداد، بلکه این تهدیدات را در چارچوب یک گفتمان معنا ساز تفسیر کرده و سپس بر مبنای آن دست به کنش زده است. از این منظر، پژوهش حاضر بر کارآمدی رویکردهای انتقادی ژئوپولیتیک و تحلیل گفتمان در تبیین رفتار دولت‌ها در منازعات منطقه‌ای تأکید می‌کند. دلالت نظری دوم، اهمیت پیوند میان گفتمان و امنیتی‌سازی در مطالعات ژئوپولیتیکی است. تحلیل سه‌سطحی (بازنمایی تهدید، ادراک آسیب‌پذیری و کنش مقابله‌ای) نشان می‌دهد که امنیتی‌سازی ایران در گفتمان عربستان، فرآیندی تدریجی و لایه‌مند بوده است؛ به گونه‌ای که ابتدا در سطح هویتی و ایدئولوژیک شکل گرفته، سپس با برجسته‌سازی آسیب‌پذیری‌های ژئواستراتژیک عینیت یافته و در نهایت به کنش‌های عملی و سیاست‌های مهار انجامیده است. این الگو می‌تواند به عنوان چارچوبی مفهومی برای تحلیل سایر منازعات منطقه‌ای نیز مورد استفاده قرار گیرد. سومین دلالت نظری پژوهش، برجسته‌سازی نقش ژئواکونومی در گفتمان ژئوپولیتیک است. یافته‌ها نشان می‌دهد که ابزارهای اقتصادی، به ویژه سیاست انرژی و نفت، نه در حاشیه بلکه در متن گفتمان امنیتی عربستان قرار داشته‌اند. بدین ترتیب، پژوهش حاضر به ادبیات نظری ژئوپولیتیک انتقادی این نکته را می‌افزاید که ژئواکونومی می‌تواند به عنوان یکی از دال‌های فرعی کلیدی در تثبیت دال مرکزی تهدید عمل کند.

در سطح سیاست‌گذاری، نخستین دلالت پژوهش آن است که تنش میان ایران و عربستان را نمی‌توان صرفاً با متغیرهای مادی یا مقطعی توضیح داد. بخش قابل توجهی از این تنش ریشه در تصورات ژئوپولیتیکی تثبیت شده‌ای دارد که در دوران جنگ ایران و عراق شکل گرفته و در طول زمان بازتولید شده‌اند. بنابراین، هرگونه تلاش برای کاهش تنش یا مدیریت رقابت میان دو کشور، بدون توجه به لایه‌های گفتمانی و ادراکی، با محدودیت جدی مواجه خواهد شد. دلالت دوم، ضرورت توجه به نقش

رسانه‌ها، نمادها و فضاهای عمومی در تشدید یا کاهش تقابل‌های ژئوپولیتیکی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که عمومی‌سازی تهدید ایران، به‌ویژه در سال‌های پایانی جنگ، نقش مهمی در نهادینه‌سازی تقابل ایفا کرده است. از این رو، دیپلماسی رسانه‌ای و مدیریت گفتمان عمومی می‌تواند به‌عنوان یکی از ابزارهای مؤثر در کاهش یا افزایش تنش‌های ژئوپولیتیکی مورد توجه قرار گیرد. سوم، اهمیت بازاریابی در سیاست‌های امنیت منطقه‌ای خلیج فارس است. تحلیل پژوهش نشان می‌دهد که نهادهایی مانند شورای همکاری خلیج فارس، از ابتدا در بستری امنیتی شده و متأثر از تصورات تهدید شکل گرفته‌اند. این امر موجب شده است که این نهادها بیشتر به سازوکارهای مهار و طرد متکی باشند تا همکاری فراگیر منطقه‌ای. در نتیجه، حرکت به‌سوی ترتیبات امنیت جمعی پایدار در خلیج فارس، مستلزم بازتعریف گفتمان تهدید و تغییر در الگوهای مسلط معناپردازی ژئوپولیتیکی است. همچنین، پژوهش حاضر نشان می‌دهد که تحلیل گفتانی ژئوپولیتیک نه تنها ابزاری نظری، بلکه راهنمایی عملی برای فهم و مدیریت منازعات منطقه‌ای است و می‌تواند افق‌های جدیدی را پیش‌روی مطالعات امنیت و سیاست خارجی در خاورمیانه بگشاید.

Reference

- Abbasi, M. and Askary, N. (2023). The impact of the identity factor on the relations between Iran and Saudi Arabia after the victory of the Islamic Revolution. *scientific journal Political Sociology of the Islamic Revolution*, 4(4), 189-211. [In Persian].
- Afzali, R. & Najafi, S. (2018), *Explaining the Key Indicators Influencing Iran-Saudi Arabia Relations in the 2028 Horizon. Defensive Futures Studies*, 3(9), 7-34. [In Persian].
- Ahmadi Silveh, J.; Hafeznia, M. R.; & Ghorbani-Nejad, R. (2020), *Modeling the Geopolitical Perceptions of Neighboring Countries Toward Surrounding Geographical Spaces. New Attitudes in Human Geography*, 12(4), 112-128. [In Persian].
- Akbari, Z. and Nabavi, S. A. (2023), Future Scenarios of the Iran-Saudi Rapprochement: An Iranian View, *Iranian Review of Foreign Affairs*, 14(1), 87-106. doi: 10.22034/irfa.2024.460892.1242
- Ardestani, H. (2009), *The Iran-Iraq War: A Confrontation of Strategies*. Tehran: Center for Sacred Defense Documents and Research. [In Persian].
- Chilton, P. (2004), *Analyzing political discourse: Theory and practice*, London and New York, Routledge.
- Darwich, M. (2016), Ideational and Material Forces in Threat Perception: The Divergent Cases of Syria and Saudi Arabia During the Iran-Iraq War (1980-1988). *Journal of Global Security Studies*, 1(2), 142-156. <https://doi.org/10.1093/jogss/ogw005>.

- Diansaei, B. (2018), Iran and Saudi Arabia in the Middle East: Leadership and sectarianism (2011–2017). *Vestnik RUDN. International Relations*, 18(1), 124–134. <https://doi.org/10.22363/2313-0660-2018-18-1-124-134>.
- Ekhlesi, E. (2021). Iran and Saudi Arabia: A Century of Rivalry and Hostility. International Peace Studies Center (IPSC). Retrieved from <https://peace-ipsc.org/fa>. [In Persian].
- Entesar, Nader (1984), “External Involvement in the Persian Gulf Conflict”, *Conflict Quarterly*, 4 (4), pp. 41-56.
- Farajollahi, Gh. (2009), The Sacred Defense and Regional and International Powers. Tehran: Educational Assessment Publications. [In Persian].
- Gause, F. G. (2003), Balancing what? Threat perception and alliance choice in the gulf. *Security Studies*, 13(2), 273–305. <https://doi.org/10.1080/09636410490521271>.
- Hatami, M. R. (2019), *U.S. Geopolitical Representation in Northern Syria. Global Politics*, 8(3), 229–254. doi:10.22124/wp.2019.3917. [In Persian].
- Hosseini, M. (2002), *Iran's Foreign Relations with Middle Eastern Countries during the Imposed War. Negine Iran Quarterly*, No. 2, 81–92. [In Persian].
- Hosseini, S. M. (2020). Structural Determinations in Iran-Saudi Arabia Relations from the Nixon Doctrine to Post-Arab Spring, *Hajj and Ziarah Research Journal*, 4(2), 123-148. [In Persian].
- Jahanbakhsh, M. and Hojjatinia, M. H. (2022). exploring the role of tanker war on the destiny of the imposed war, *War Studies*, 4(13), 5-46. [In Persian].
- Jalilvand, A. (2009), *War and Its Impacts on Iran's Oil Economy. Negine Iran Quarterly*, No. 30, 39–52. [In Persian].
- Joneydi, R., AhmadyPour, Z. and Hafez-Nia, M. R. (2014). An Explanation of the Process of Geopolitical Imagination; the Case study of the US Geopolitical Imagination of the Union of Soviet Socialist Republics in the Cold War Era, *Iranian Research letter of International Politics*, 2(3), 46-69. doi: 10.22067/jipr.v2i3.44268. [In Persian].
- Kechichian, J. A. (2002), The Gulf Cooperation Council and the gulf War, translated by the translators' group, *Negin Iran Quarterly*, No. 1, pp. 83-96. [In Persian]
- Mehdi-Zadeh, A. (2003), *An Examination of Saudi Arabia's Foreign Policy and Behavior toward the Iran-Iraq War. Negine Iran Quarterly*, No. 4, 37–48. [In Persian].
- Moghadam-Far, A. & Ramazani, S. (2021), Geopolitical Rivalries between the Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia: Challenges and Future Scenarios. Tehran: Abrar Moaser. [In Persian].
- Moosavi Dehmardi, S. M. (2016). The History of Relations Between Iran And Saudi Arabia Ever Since Reza Shah (The Cycle Of Competition And Confrontation). *The Persian Gulf Political-Cultural Studies Journal*, 3(9), 71-93. [In Persian].
- Naderi, H.; Amiri, A. & Shahin, M. (2023), *A Geopolitical Explanation of Syria's Position in the Iran-Iraq War. Iranian Journal of International Politics*, 11(2), 476–504. doi:10.22067/irlip.2022.72529.1153. [In Persian].
- Nonneman, G. (2004), The Gulf States and the Iran-Iraq War: Pattern Shifts and Continuities, in Lawrence G. Potter and Gary G. Sick, ed.; *Iran Iraq and the legacies of War*, Macmillan: Palgrave, 2004, p. 167-192.
- Okruhlik, G. (2003), Saudi Arabian–Iranian relations: External rapprochement and internal consolidation, *middle east policy*, 10(2), 113–125. <https://doi.org/10.1111/1475-4967.00110>
- Rakipoğlu, M. (2017), Revisiting the Saudi position during the Iran-Iraq War through the lens of balance of threat theory, *Ortadoğu Etütleri / Middle Eastern Studies*, 9(1), 118–134.

- Ratner, M.; Brown, Ph.; O'Rourke, R.; Rosen, L. W. & Thomas, C. (2025), *Iran conflict and the Strait of Hormuz: Oil and gas market impacts* (CRS Report No. R45281). Congressional Research Service. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R45281>.
- Rezapoor, D. (2024). Saudi Arabia's foreign policy regarding Iraq's imposed war against Iran. *Holy Defense Studies*, 10(2), 27-44. [In Persian].
- Sadeghi Aval, H. and Naghdi Eshrat Abad, J. (2015). Relations between Iran and Regional fort of PGCC. *World Politics*, 3(4), 151-182. [In Persian].
- Sarkhil, B. and Khazali, F. (2018). Threatened image making of the Islamic Republic of Iran by the United States of America. *Journal of Political Knowledge*, 13(2), 103-133. doi: 10.30497/pk.2018.2164
- Seifollahi-Moghadam, M. H. (2012), *Arab Countries' Efforts to Bypass the Strait of Hormuz*. Available at: <https://www.opex.ir/fa/news/3201>. [In Persian].
- Shafiei, S.; montazer alghaem, A. and chelongar, M. A. (2017). Iran-Saudi Relationship in the First Decade after the Islamic Revolution. *Historical Researches*, 9(1), 1-22. doi: 10.22108/jhr.2017.21388. [In Persian].
- Tahami, M.; & Kaviani-Rad, M. (2013), *Global Governance in the Geopolitical Imagination of Ancient Iran. Geopolitics Quarterly*, 9(31), 117-139. [In Persian].
- Veicy, H. (2018). A Study Geopolitical Challenges In The Relationship Of The Gulf Cooperation Council With The Islamic Republic Of Iran And Its Impact On The Islamic World. *Political Studies Of Islamic World*, 7(1 (25), 145-167. [In Persian].
- Zarghani, H.; Mirzaei, M. R. & Hosseini Sadat-Mahalleh, Z. (2016), *Examining the Role of the Islamic Revolution in the Imposed War and the Resulting Geopolitical Space. Journal of Sacred Defense Studies*, 2(2), 55-82. [In Persian].
- Alikhani, M. (2021), The Analysis of Factors Affecting the Competitive Interaction of Iran and Saudi Arabia in the First Decade of the Revolution, *World Politics*, 10(1), 255-283. doi: 10.22124/wp.2021.18214.2680. [In Persian].
- Mousavi, S. M. R.; Ershad Manesh, Y. and Ali Mirzaei, S. (2023). An Exploratory-Structural Analysis of Securitization of Irans' Threat in Arab Countries. *World Politics*, 12(3), 197-221. doi: 10.22124/wp.2023.23558.3120. [In Persian].